

Պատմությունը կայ
գրականության

Մաս. Կ 1910թ.

1910

891.99.09

Մ-95

891.542.09

Մ-99

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ի ՊԷՏ

ԲԱՆԱՍԻՐԱՑ

ՄԱՆՍԻԱՆԴ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՈՒՍԱՆՈՂԱՑ

ՀԱՏՈՐ Ա. ՄԱՍՆ Ա.

ՄԻՆՁԵՒ ԵՐԴ ՈՍԿԵԳԱՐԸ

ՅՕՐԻՆԵՑ

Յ. Գ. ՄԻՐՅԱՆ

ԳԻՆ 72ՐԺ.
35-

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ռ. ՕՍԿԵՆԱՆ

1911

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԷԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

10 NOV 2011

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

891.99.09

Ի ՊԵՏ

5-95

ԲԱՆԱՍԻՐԱՑ .

ՄԱՆԱԴԱՆԴ ԲԱՐՁՐԱԴՈՅՆ ՈՒՍԱՆՈՂԱՑ

Մ Ա Ս Ն Ա

ՅՕՐԻՆԵՑ

Յ. Գ. ՄԻՐՅԱՆ

1002
8012

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ռ. ՍԱԳԱՍՏՅԱՆ

1910

Մ Ո Ւ Տ Ք

Այսպիսով մինչև հինգերորդ դարու հայ գրականության եւ մատենագրության մեր այս պատմութիւնը դասագրական, որ մասնաւորապէս յօրինուեցաւ միջին չափով մը՝ ի պէս բարձրագոյն հայ ուսանողաց առ հասարակ եւ բանասիրաց, հրատարակութեան տալով արդ՝ կը համարին լրացունել գլխաւոր եւ անհրաժեշտ պէտք մը մեր բարձրագոյն ուսանողաց համար՝ ըլլան ազգային ըլլան մասնաւոր վարժարաններու :

Կը խնդրենք պատուարժան ուսուցիչներէն՝ որ տալով արժան կարեւորութիւնը մեր այս իբրեւ նախաձեռն աշխատութեան եւ անոր կցորդելով ալ՝ ըստ տեղւոյն եւ պարագային՝ իրենց մասնագիտական ծանօթութիւնները ներդաշնակաբար՝ հանին մեկնել ու աւանդել իւրաքանչիւր գլուխն իրենց բարեջան աշակերտաց՝ իբրեւ մի մի դաս՝ ի բերան ուսուցանելով նաեւ այն պատմական գրաբառ աւանդները, պատմական ու բանաստեղծական, որ մեջ բերուած են :

Աւելի նոյն ու յարգարեալ ձեւով մը կազմելու համար այս գործին Բ. տպագրութիւնն եւ մնացած Բ. մասը՝ սպասելով ժամանակին եւ աւելի դիւրութեանց, կակնկալենք առ հասարակ ներողամտութիւն մեր ականաւոր բերութեանց ու զանցմանց համար, որ ի հարկէ պիտի տեսնուին այս կարգի անկոխ ու իբր անձամբ կայուն մը մէջ :

Ներսուսնք աւելի տարիներու բանասիրական մեր պարագլուխներուն արդիւնք՝ այս գործով կը բուրի մեզիք «չիկա» են լաւ բան մը յօրինած եղանք՝ բողոքով լաւագոյնը լաւագոյն առիթներու :

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՓԼՈՒԽ Ա.

Մարդ՝ ստեղծուած օրէն, իրրեւ մանրանկար հայելի տիեզերքին ու Մեծ Հոգիին, ազդեցութեամբ մանաւանդ այդ Մեծ Հոգիին քան իր իսկ բոլորովին ազտտ ներշնչումով՝ ունեցած է իր լեզուն՝ իբր առաջին արտայայտութիւնն իր մտածումին, առանց որոյ չէր հնար ըլլալ իրեն ու կոչուիլ բանաւոր: Բանաւոր արարածին հա՛րկ էր ունենալ բարբառ արտայայտիչ բանին:

Աշխարհի կամ մարդու սկիզբէն 'ի վեր՝ ինչպէս չէ՛ եղած կրօն մը բոլորովին նոր (*), նոյնպէս ալ չէ՛ եղած

(*) Մաքս Միլլեր, Կրօններու վրայ, (յառաջարան) 2.

լեզու և գրականութիւն մը բոլորովին նոր։ Ամէն լեզու և գրականութիւն՝ ունի ցարդ ոճեր ու տարրեր նախնական միակ լեզուի մը, որ էր նախամարդոց խօսած լեզուն, և ցայսօր իր շառաւիղները կը խլրրտին այլ և այլ ազգերու լեզուներուն մէջ. թէպէտ և անոնց քերականական յեղմանց և բառական նշանակութեանց մէջ նշմարել հաստատ յարաբերութիւն կամ համեմատութիւն՝ չատ դժուարին է արդ, հին դարերու մշուշներով փոփոխութիւններով և թերոյթներով այլակերպած կտրատուած ըլլալուն պատճառով։ Ազգերու պատմութեան բուն նախնական սկիզբն ալ՝ ինչպէս նախնական դիպաց հաստատութիւնք և յարաբերութիւնք՝ ծածկուած են առասպելներու և անյայտ դրոյցներու ամպերուն մէջ. տարբեր չէր կրնար ըլլալ լեզուաց սկիզբին ալ։

Աւանդական հասածներով ամրացած յայտնութեամբ մը մը միայն կըրնանք ըսել՝ թէ ինչպէս աստուածներէն առաջ աստուածի մը, յոգնակիներէն առաջ եղակիի մը, կրօններէն առաջ կրօնի մը, այնպէս ալ լեզուներէն առաջ լեզուի մը, միակ սկզբնալեզուի մը, գոյութիւնը բնական ու տրամաբանական է, որով և հնար է մեկնել պատմական ու լեզուաբանական հին երեւոյթները։

Մի և խօսուն մարդկութեան հետ՝ իբր անոր հինաւորէ մէկ ճիւղը՝ ցայսօր հասած վաղեմի հայ ազգն ալ ունեցած է, անյիշատակ ժամանակներէ, իր սեպհական լեզուն՝ թերեւս նաեւ իր գիրը(*), արտայայտու-

(*) Ոմանք Դանիէլեան նշանագիրը ըստածը կը համարին հին Հայոց այս գիրերուն մնացորդը, և չորրորդ դարու (Յ. Ք.) հասած ճոխ ու կազմ լեզուն կենթադրէ նախորդ ճին դարերու մէջ գիրի գոյութիւնը, առանց որոյ չէր հնար տեսել մնալ այդպիսի պերճ լեզուի մը մինչեւ այդ դարն այդ ճոխ կազմով։

թիւն իր հայրենիքին տոհմային գլխակցութեան և ներշնչեալ ու աւանդեալ իմաստութեան. լեզու՝ բաւական հզօր հաղորդարար ու իսկապէս դիտութեամբ օժտուած, իբրեւ լեզու տոհմի մը, որ կցորդ է հնդեւրոպական եապէս բաղոյական ու փիլիսոփայ մեծ ցեղին(*)։

Առանց մտնելու հոս՝ դասագիրքի մը զգոյշ և օրոշ սահմանովս՝ լեզուաբանական տարտամ ու բազմադէմ տուիքներու (données) մէջ, որ առած չեն դեռ որոշ կայք ու կայում և չեն բերած ցարդ անխախտ եղբակացութիւն՝ հնար է առ այժմ ըսել որ՝ ինչպէս ամէն ազգի նոյնպէս Հայոց մէջ ալ՝ գիրը կամ գրականութիւնը՝ ծագում առած է զատ լեզուի մը ձեւանալէն ետք՝ ներշնչօրէն և արուեստօրէն ալ, ըստ ազգեցութեան հոգեւտեսութեան և փորձառութեան ժամանակացը, ուր ծնաւ։

Ազգի մը լեզուն՝ նկարագրին է անցեալին մէջ անոր ունեցած հոգեկան ու իմացական աստիճանին, որ կազդէ անոր ապագային ալ վրայ, թէպէտեւ այս ազգեցութիւնն հնագոյն ժամանակներ չատ սահմանափակ եղած կերեւի՝ նկատելով մանաւանդ՝ որ հին ազգաց շատեւ ըստ մէջ ուսմունք և գրականութիւն մենավաճառի պէս էին կրօնական պաշտօնեաներու։

Հինաւորէ մարդկութեան մէջ՝ գաղափարներու արտայայտութիւնք կըլլային գրեթէ միշտ անկատար եղանակով և յաճախ խորհրդական նշաններով. որով՝ իբրեւ նախածինները մարդկութեան՝ հին մարդիկ գրելէն առաջ թուի սկսած են նկարագրել ու պատկերագրել։ Երկու ձեռք իրերախառնուած՝ կը նշանակէին հին ազգերու մէջ խաղաղութիւն կամ միաբանութիւն, նետք՝ կը նշա-

(*) Է. Բընան. Ժագում լեզուի, էջ 68։

նակէին պատերազմ, աչք՝ աստուածութիւն կամ նախանամութիւն, գաւազան՝ արքայ կամ արքունի իշխանութիւն:

Ասիական պատմութենէ, որ հիմն ու սկիզբն է ամէն հասած պատմութեանց, ինչպէս Ասիա՝ հիմն ու սկիզբն ամէն ծանօթ աշխարհներու, նաեւ ժամանակակից հմուտներու գիւտերէն, կրնանք խելամուտ ըլլալ՝ որ Ասիայի ընդարձակ գաւառները նուաճող յաղթական հին ազգեր՝ ունէին իրենց յատուկ կերպ մը գրելու, որուն արդի գիտունք կըսեն սեպագիր կամ բեւեռագիր: Այս կերպ արձանագիրք՝ ժայռերու, վէմերու, արձաններու, թրծուն աղիւմներու վրայ փորագրուած գտնուեցան ու կը զըտնուին Եփրատի ու Տիգրիսի ափանց վրայ, ուր կային ժամանակով Բաբելոն և Նինուէ հռչակաւոր քաղաքները. Պարսից աշխարհին մէջ Ստահր, հին Պերսեպոլիսի մօտերը Շօշ, Համատան, կամ նախնի Եկրատանի մօտերը, էլ վէմնա լեռներուն վրայ, Որոնդէս, Կրման Շահ՝ Բիսիտունի կամ Բիհիտունի ժայռերուն վրայ, Կովկասի հիւսիսի կողմերը Դարբանտի մօտերը, Վանի շուրջն ևն.:

ՓԼՈՒԽ Բ.

Ակղբնական ու արձանական այս կերպարաններու ներքեւ արտայայտուող հայ լեզուն ալ՝ որչափ կրնան հաւաստել մեղի ցայսօր ծանուցուած գիտնական տեսութիւնք և իր այժմեան երկշաւիղ ամբողջութիւնը (գրաբառ ու աշխարհարառ բաժանումներու տակ)՝ է զլիաւորապէս արիական (հնդեւրոպական) լեզու մը անջատ անկախ: Այս լեզուն աղբուրած, ներշնչուած, ծնունդ առած ու կերպացած է արիական կրթութեանց ու հանդերձանաց որրան Ասիայի արեւմտակողմ ու արարատեան վաղընջուց դաշտային, լեռնային, անդորր խրոխտ ու պատմական նախնազներուն մէջ՝ տոհմին սփռուելէն ետք կրելով շատ անգամ՝ զաղթական ու յաղթական հոսանքներու հարկադիր աղղեցութիւնները փոփոխութիւններն ու յաւելումները:

Ըստ այսմ՝ էապէս արիական, սակայն հետզհետէ տիրող, արչաւող, ձուլող և ձուլուող կամ չըջապիւռ ազգերու (փոխգեան, կիմմերեան, ասորական, պարսկական, մերթ սեմական և դուրանեան) ոճերն ու բառերն ալ ներգործած են իր վրայ, այնպէս որ այսօրուան գրաբառ և աշխարհարառ լեզուներուն մէջ՝ կը գտնուին հինէն ու հնդեւրոպական նախալեզուէն եկած հառած բառերուն և ոճերուն առնթեք՝ ոճեր ու բառեր տիրապէս փոխգեան, կիմմերեան, ասորիկ, երրայիկ, դուրանեան և մերթ բուն յոյն և լատին ալ, որոնց պիտի

ակնարկինք ապա եւ որոնք ճշդել որոշել ու դասակարգել՝ լեզուաբանութեան կրիայ :

Անոնցմով կըրնանք մերձաւոր հաւանականութեամբ խմաստասիրել՝ թէ նախահայոց լեզուն, ծնունդ հայկեան ժամանակներու եւ ամանցեալ իմն նախարիական մայր ու միակ լեզուէ մը ի սկզբան անդ՝ հետզհետէ ուրոյն դէմով պատրաստուած կազմաւորած և կահաւորուած է զատաւար, Հայաստանեսոյց միջնաշխարհային դիրքին բերումով, ասիական և մասամբ եւրոպական (յոյն լատին) այլ և այլ բարբառներէ՝ մինչեւ որ հասած է քրիստոնէութեան չորրորդ և հինգերորդ դարերու կուռ կազմ ու ճոխ լեզուին, որ հրաշքի մը չափ զարմացուցած է արեւմտեան վերջին դարերու լեզուադէտներն անգամ և որով դրուած են մեր ձեռք հասած նախնեաց կրօնական պատմական ու քերթողական երկերը :

Հելլէն պատմիչներէն Երոդոտ. 'Իոնիստոս աղիկառնացի, Եւտոքսիոս ու Քսենոփոն՝ իրր օտարք ունեւք՝ կը համարին հայ լեզուն փիւնիկերէնին համանման, առանց հիմնաւոր ապացոյցի, ինչպէս կան համարողներ զայն սեմականէ և դուրանեան լեզուէ անգամ :

Նախապատմական մշուշներու մէջ ծրարուած՝ հայ հին լեզուին ինքնութեան կցորդութեան կամ ամանցման մասին եղած այլ և այլ թուիքներու մէջ՝ մեզի, իրր Հայու եւ իրր հայ լեզուին ու ողիին կաթողին ծանօթներու, արժան եւ իրա՛ւ է համարել՝ հետեւելով նաեւ պատմական ու հոգեբանական աւանդներու եւ խելամտութեանց՝ թէ այս մեր լեզուն, գէթ նախահայոց լեզուն, էր արդէն ուրոյն տոհմային լեզու մը Հայոց նախահարց ատենէն՝ մինչ հայ տոհմն ազատութեան նախկին կայքը կառնէր մեծ Հայոց ազատ դաւառներուն մէջ, այսինքն

ասկէ իբրեւ չորս հազար տարի առաջ՝ երբ արարատեան մայր նահանգին մէջ կը տեղաւորուէր բունը մեր ուրոյն ցեղին, Ս. Գիրքի աշտարակաշինութենէն քիչ ետք : Ու նախահայական լեզուն, ինչպէս ցարդ ժամանած հայ լեզուն, ըստ վերջին գիտնոց, կը պատկանէր հնդեւրոպական լեզուաբաժինին :

Հիւպման գերմանացին՝ քննելով հայ լեզուին բառերն ըստ իրենց ծագումին և անոնց մէջ նշանակելով շարք մը պարսիկ, յոյն, ասորի և արաբ բառեր՝ որոշեց բուն հայ բառերն և տուաւ հայ լեզուին հնդեւրոպական լեզուներու մէջ առանձին տեղ մը, որ վերն յիշուած նախահայոց ուրոյն լեզուի մը գաղափարին՝ նախապատմական ժամանակներու մէջ՝ կը պատշաճի հետեւաբար :

Ապա՝ հայ լեզուն ի սկզբանէ ցայսօր մեծ մասով համարելի է մէկ գեղեցիկ ճիւղն հնդեւրոպական խումբին, որով և արժանաւոր արտայայտիչն արիական տոհմի մը հին ու նոր զգացումներուն և մտածումներուն :

ՊԼՈՒԹ Պ.

Նախաձայտ այս լեզուն ինչ աստիճան կցորդ է հնդեւրոպական ըստած նախալեզուն կամ բուն սկզբը նախալեզուն մարդկութեան, որուն եղբերելու են աշխարհի բովանդակ լեզուներն և որով բոլոր այնժամու մարդկութեան զգացումներն ու մտածումները կարտայայտուէին գէթ մինչեւ Նոյ՝ ինչպէս կաւանդէ մարդկային յիշատակարանաց պատկառելիներէն նուիրականն ու գլխաւորը՝ Ս. Գիրք «Եւ էր ամենայն երկիր լեզու մի(*)» և բարբառ մի ամենեցուն» (ծննդ. Ժ.Ա.) զայս եւս՝ չառ մը նախապատմական պարագաներու հետ՝ չենք կրնար որոշել հաւաստեալ, բացի կարգ մը հին հասարակաց բառերէ ու քերական ածանցումներէ, որ նոյն կը պատահին հին Սանսկրիտին, Զինտին, Ճաբոնին, մանաւանդ Պարսիկին, Ասորիին ու Եբրայականին հետ:

Մեր նախորդ գլուխներուն եզրակացութեան վրայ՝ թէ Հայոց մայր լեզուն ճիւղն էր գլխաւորապէս հնդեւրոպականին անջատ և որոշ՝ կրնանք դիտել տալ նաեւ

(*) Այս լեզու մին՝ ըստ իւրաքանչիւր տոհմային նախասիրութեան ոմանք հնդեւրոպական նախալեզուն, ոմանք ասորական, ոմանք Եբրայական պետին միջոցով աւանդուած եբրայականն ու մեր Հ. Ղուկաս ին. 31-56-ան (Հնախօս. Հայաստ. հատ. Գ.) և նման հայ մատենագիրք հայ լեզուն կը համարին: Իսկ մարդկային ցեղին ինչպէս լեզուներուն բաղմանիւ նախամարդեր ու սկզբնալեզուներ ունեցած ըլլալուն ծածկագիտական ենթադրութիւնն է հարկէ մեր շրջանակէն դուրս կը մնայ:

որ այդ լեզուն փոքր ի չառէ աղդուած էր նաեւ, մանաւանդ բայերու կողմէն, դուրանեան լեզուարաժինէն՝ որ Սրարատի հիւսիսակողմին Դուրանեանց աղդեցութեամբ և շփումով մտաւ նախաձայտ լեզուն մէջ, ինչպէս ապա Սսորուոց ու Եբրայեցւոց հետ կրօնական ու քաղաքական կցորդութիւններով և թարգմանութիւններով՝ մտան նոյն լեզուն մէջ առանին կրօնական ու քաղաքական մանաւանդ միավանկ բառեր. որով մինչեւ քրիստոնէութեան սկզբնական դարերը հայ լեզուն, մանաւանդ մատենագրականը, էր կանոնաւորեալ ու կազմաւորեալ ամբողջ մը ճոխ՝ ցայնօր ժամանած մոյր նախաձայտ արմատ լեզուն վրայ ճիւղաւորեալ ու տերեւեալ հիւսեալ՝ դուրանեան և գլխաւորապէս ասորի պարսիկ ուրեք եբրայիկ ալ բառերով և ոճերով: Ասոնցմէ ահաւասիկ պատահական դոյզն ճաշակներ բառերու, մանաւանդ ասորի պարսիկ ու եբրայական բառերու, որոնց ծագումը մինչեւ սանսկրիտին տանողներ կան:

Կիւակի	(ասորի)	ուակի
Զապար	»	կապար
Զային	(Եբր.)	զէն
Ային	»	ակն
Պըտիլ	»	պղինձ
Դըլի	»	դոյլ
Ապատ	»	չինուած. ապատ
Տապար	»	բարբառ
Ուիքրա	»	երկիր
Սէֆէր	»	սովեր
Հար	»	լեւուն
Զէթ	»	ձէթ

Ուր	(երբ .)	Հուր
Իոյր	»	Կոյր
Ող	»	ոյժ
Շապուա	»	շարաթ . եօթնեակ
Էմ	»	էմմա . մայր
Չար	»	չար թշնամի
Սուհան	»	սեղան
Ահի (օձ)	(սանսքրիտ)	ահի (պարանոց)
Իզվարս	»	Աստուած
Արհադ	»	արդար
Իմազդ	»	իմաստ . բան
Հարու	(ճարոն)	զարուհի
Պաճց	»	պատիժ
Իմա	»	հիմայ
Կայա	»	կով
Հայի	»	այո՛
Ճից	»	ճիշդ
Կուց	»	կօշիկ
Այսց	»	այց
Ճին	»	զին
Ազատ	(պարս .)	ազատ
Տէշտ	»	դաշտ
Թէշթ	»	տաշտ
Իսփէր սիփէր	»	ասպար
Նիզէ	»	նիզակ
Նամէ	»	նամակ
Բահ	»	ռահ
Րէզմ	»	ռազմ
Րէնկ	»	երանգ
Կիւնպէ	»	գմբէթ

Քէմէր	(պարս .)	կամար
Հէմուր	»	համուր
Սիփիտ	»	սպիտակ
Պուք	»	պակնուլ
Սուկ	»	սուգ
Զօրավէր	»	զօրաւոլ
Տէպիր	»	դպիր
Տատ	»	դատ . իրաւունք
Տուխթէր	»	դուստր
Լուխէն	»	լուսին
Մէրդպան	»	մարդպան
Փիւշթիպան	»	պաշտպան
Չէշ	»	ճաշակել
Փէյման	»	պայման
Փէյքէր	»	պատկեր
Փէյլամ	»	պատգամ
Իսփէրիս	»	ասպարէզ
Փէնպէ	»	բամպակ
Տէշնէ	»	դաշոյն
Տիվ	»	դեւ
Էթիր	»	միր
Հէզար	»	Հազար
Թապ	»	տապ
Խիւսթիվան	»	խոստովան
Կէվհէր կիւհէր	»	զոհար
Միւրվարիտ	»	մարգարիտ
Մէրտ	»	մարդ
Էրդանի	»	արժանի
Միդ	»	մէզ
Նիկեար	»	նկար

1002
1010
810

Պիւն	»	բուն
Տիւզվար	»	դժուար
Տուզէիս	»	դժոխք
Պազու	»	բազուկ
Րէկ	»	երակ
Լիս	»	լիզել
Մէրդ	»	մարդ
Ֆէրիշթէ	»	հրեշտակ
Մուդ	»	մոգ
Պէտթէր	»	վատթար

(Այս պարսիկ բառերն հաճած է չնորհել մեզի առաւելով Ստեփան էֆ. Կուրտիկեան)։ Ասոնց վրայ կան բազմաթիւ պարսիկ, ասորի, կովկասեան և փոխգեան բառեր հին հայ լեզուին մէջ՝ զգեցած հայ ոգի ու ձեւ և անզանազանապէս համադրուած նախահայոց բառերուն հետ։

ՊԼՈՒԽ Գ.

Իբրեւ սրբազնապէս եւ որոշապէս աւանդեալ Ս. Գիրքէն (մեծ Մովսէսէն) ու մեր Մովսէս Խորենացիէն ալ՝ միայն հետեւեալները կրնանք նշանակել նախամարդոց մեր նախահայոց հետ ունեցած կցորդութեան և յարաբերութեան վրայ։ Ս. Գիրք կը պատմեն՝ թէ ջրհեղեղեան տապանը նստաւ Արարատ լեռան վրայ, հո՛ն բնակեցաւ Նոյ, հո՛ն որդւոց որդի ունեցաւ որդիներ, ու անկէ՛ երկրորդ մարդկութիւնը բաժնուելով՝ կազմեց զատ զատ ազգեր։

Մինչեւ այդ ժամանակ՝ մարդկութեան մի միակ սկզբնական լեզու մը ունենալը, բնական ու հետեւական կարգով և աւանդութեամբ, հնար է ընդունիլ նախադրապէս։ Նոյի և յաջորդ սերունդին մինչեւ աշտարակաշինութիւն այս միակ լեզուն գործածելը՝ կը վկայէ նաեւ Մովսէս արձանագրելով Նոյնդոց գիրքին մէջ։ Նոյի սերունդին Արարատէն ի սփիւռս աշխարհի ցրուելէն ետք ալ՝ մնացողներն ի՛նչ լեզու առին խօսել՝ թէպէտ չէ յայտնի, բայց ամէնէն հին լեզուն ըլլալն հաւանական է։ Ռոմանք կը համարին զայն հայ լեզուն։

Մեր Հայկ նահապետը՝ Սկնաթար դաշտը գնացողներուն հետ կաւանդուի. դարձին ՚ի Հայս՝ սկսաւ խօսել տեղական բարբառը։ Պատմութիւնն այս դէպքէն ետք՝

Նախահայոց լեզուին հնութեան իբր երաշխիք կրնձայէ պարագաներ, որ չենք ուղեր ժխտել գէթ մինչև որ հաստատուի հակառակը: Այս պարագաներն են՝ թէ Հայկ լեռնադաշտակի մը վրայ չինեց բնակութեան վայր մը, որոյ անունը մեր իսկ լեզուով կը կոչուի ցարդ Հարֆ, գիւղ մը, որ կը կոչուի Հայկաճեհն, Հայկայ Բելի հետ պատերազմած տեղին անունը կըսուի Չոր Հայոց և իր չինած քաղաքը կը կոչուի Հայք, ու Բելի ինկած տեղն ալ կանուանուի Գեդեգմաճ: Հայ պատմահայրն ու Հայոց Տիտոս Լիւիոսն ըստ հզօր խտութեան ոճի՝ Մովսէս Խորենացին յայտնապէս կը կանխաբանէ. «Իսկ աշխարհս մեր կոչի յանունն նախնւոյն մերոյ Հայկայ՝ Հայֆ», ինչպէս կըսէ ետքի դարերու պատմիչն Յովհանն Կաթողիկոս: Իսկ օտար պատմիչք կանուանեն զայն Առմենիա՝ արեւմտեան գաղթականութեան կամ գաղթապետի մը անունով: Եւրոպական նոր գիտնականութենէն մաս մը՝ կրնար բաւական յախուռն ժխտականութեամբ և իւրաքանչիւր քաղաքականութեամբ մերժել այս և ուրիշ աւանդներ. բայց մեզի որ Հայ ենք ու այս կարգի հաւանդներ, չմարնեցու կապուած բնաբար՝ ծիծաղելի ըլլալու չափ յանդուգն կըլլայ մերժել յանկարծ չորս հազար տարուան սկիզբ ունեցող այս աւանդակոտորները, ուր ճշդապահ և հաւատարիմ երբայեցիք՝ վկայութեամբ Թալմուտի՝ մինչև իսկ 6000 տարուան Ադամի մը ցուպն աւանդուած կը նշանակեն ու կը հաւատան իրենց տոհմին՝ սրբազան իրաւունքով մը . . . :

Արդի բանասիրութիւնն ալ ունենալու է իր հնագիտութեան համար սահման մը, մանաւանդ երբ օտարազգի՝ է ու մասնական պատճառներով ալ օտարամերժ. որմէ անդին հաւատալն աւանդից քան ժխտելն ե՛ւ

մարդկային ե՛ւ ազգային պարտք է՝ մինչև որ այդ աւանդից փոսան դրուի ու հաստատուի դրական ու աւելի ապացուցեալ պատմական բան մը:

Այդ բանասէրներէն Բրոֆ. Ենսէն՝ նախահայոց լեզուին վրայ ըրած է բաւական տարբեր տեսութիւն մը՝ կարծելով որ Ս. Գիրքի Կետացիք կամ՝ ըստ երբայական բնագիրին՝ *tsassim* խիստ ազգը կը խօսէին նախահայոց լեզուով, որով այդ Կետացիք թէ ոչ Հայոց հետ նոյն գէթ անոնց կցորդ ազգ մը համարուելու կըլլան: Կարծի՛ք ու ենթադրութիւն:

Նախահայոց լեզուն՝ ուրեմն՝ ըստ բնագեղ դիրքի Հայոց բնագաւառին, ըստ նահապետական բարքի ու աստուածաշատութեան իր ժողովուրդին, ըստ երկրագործական և (շուրջի ազգաբնակութիւններէն իր երկիրը պաշտպանելու համար) պատերազմական նկարագիրին՝ արտայայտուած ու հաւանաբար արձանագրուած ալ էր գեղեցիկ ու իսկաշունչ բանաստեղծութեամբ, առտնին սիրոյ և մոհնական խունկ օրհնիքով, մշակական մանրամասն աւանդներով և մարտական գոռոզ շունչով և բարբառով՝ չատ հին ատեններէ ի վեր. միայն իր մեկուսութիւնը կենդրոնական քաղաքականութենէ և ծովային հաղորդական յարաբերութենէ ինչպէս և աշխարհիմաստ մեծ փիլիսոփայութիւններէ՝ չէ արտադրած ճարտար-խօսական օրէնսդրական քաղաքական և փիլիսոփայական մեծ երեւոյթներ, որպէս ունեցած են հին եգիպտացիք, եբրայեցիք, Հելլէնք ու Հռովմայեցիք: Այսպէս՝ միշտ չանցնելով հաւանականութեան մը սահմանէն՝ կըրնանք ըսել որ Հայկէն մինչև քրիստոնէութեան առաջին տարիները՝ նախահայոց լեզուն, հետզհետէ ճոխանալով, յղկուելով, կցորդուելով ու ամանցուելով

և անշուշտ 'ի գիր արձանանալով ալ քերականօրէն, հասած էր մատենագրական ալ լիութեան մը, և ունէր մանաւանդ քերթողական ու մեհնական հարուստ գրութեան, որոց մէջ անշուշտ մաս մը մնացած է արդի բանասիրութեան և ուսողութեան համար: Եւ աս՝ քանի մը պատճառներով:

ՊԼՈՒԹ Ե.

Ամէնէն առաջ Նինոսի չար նախանձը, որ ժամանակին բոլոր մատենաներն այրած ջնջած էր՝ պահել տալու համար ի՛ր յիշատակները միայն. ապա Մեհրութանի ոչ նուազ չար ձեռնարկն՝ անհետ ընելու հին Հայոց արձանագրութիւնները, հուսկ ապա Ս. Լուսաւորիչի նախանձայուզութիւնը՝ կցորդուելով հին Հայոց անիմաստասէր բարքին, զոր Խորենացին կը յանդիմանէ, գրեթէ բովանդակապէս ոչնչացուցած են այդ հինաւորաց դպրութեան մեհնական բանաստեղծական ու պատմական նշխարները, որով և ուրիշ անծանօթ պատճառներով՝ զուրկ կը գտնուինք արդ մեր նախ քան քրիստոնէութիւն գրականութեան շատ յիշատակներէն: Ասոնց վրայ, սակայն, կարգ մը հին անուններ և գրոյցներ երգեր և քրիստոնէութեան առաջին դարերուն հասած հարուստ գրաբառ մը՝ բաւական են ցոյց տալու թէ Հայոց հին մայր լեզուն՝ պատերազմող, ազատութեան եւ հայրենիքի առտնին կենցաղի ու կրօնի նախանձանդիր, միանգամայն երկրագործ ու վաճառական ժողովուրդի մը իբր հարուստ և բանուկ ժառանգութիւն՝ ունեցած է տակաւ իբր ամէն ճիւղի մէջ գործածելի գոյութեան գնացք ու կարեւորութիւն մը՝ չրջաբնակ բազմամարդ ազգերու լեզուացն հաւասար, համեմատութեամբ իր թիւին և տարածութեան իր աշխարհին,

որ բանուկ անցարան մըն ալ էր Ասիայի արեւմտակողմի աղգերուն :

Հայոց նահապետաց ու լեռներու և քաղաքներու անունները կը ցուցնեն ըստ բաւականին՝ թէ նախահայոց լեզուն չէր շատ տարբեր լեզու մը արդի գրաբառ ըսուած նախնեաց լեզուէն՝ խօսուելու համար հարկ եղած տեսակ մը անքերական սահունութեան կազմով միայն շեղելով անկէ . այս անուններէն հաւատարիկ ճաշակ մը . — Հաւանակ, Վաշտակ, Առնակ, Նորայր, Զարմայր, Պերճ, Բաղուկ, Սկայորդի, Հրաչեայ, Պաճոյճ, Տիգրան, Վահան, Վահէ ևն . : Գր. Մագիստրոս՝ կը մեկնէ այս անուններու նշանակութիւնը մեր նախնեաց գրաբառ լեզուն վրայ՝ գրելով այսպէս «Ո՞ր Գեղամայն գեղեցիկութիւն, ո՞ր Փառնակ փառացի, ո՞ր Հաւանակ դիւրահաւան, ո՞ր Նորայր վասն զի նոր արիւթիւն ցուցանէր, ո՞ր Հրանտ հրատեսակ, ո՞ր Յուսակ յուսացեալ զօրութեամբ» : Ս. Դիրքն ալ՝ երբայկան բոլոր անունները նշանական կաւանդէ, որով նահապետական ընդհանուր սովորութիւն մը ըլլալ կը թուի՝ մանաւանդ հին ազգաց՝ նշանական անուանադրութիւնը :

Իսկ լեռներէն՝ Արագածն ելած է Հայկի Արմենակ որդիին անունէն, Մասիք Ամասիա նահապետէն, Սիւնեաց կամ Սիսական նահանգը Սիսակէն, Շիրակ Շարայէն, Գառնի Գառնիկ նահապետէն, Գեղ լեռը Գեղամէն, Արարատ Արայէն ևն . :

Ասոնցմէ աւելի պատմական ու ընթացիկ կը թուին քանի մը ջրհեղեղեան տեղերու անուններ, որոնցմէ հետեւութիւններ հանած են կարգ մը ներհուն հին ու նոր հայ մատենագիրներ՝ Սորենացի, Գր. Մագիստրոս, Հ. Ղուկաս Խնձրճեան, Ղեւոնդ Ալիշան ևն . : Ասոնք գրու-

խաւորապէս են՝ Երեւան քաղաքը, որուն շուրջ բարձունքն ամէնէն առաջ աչքի երեւցած կաւանդուին ջրհեղեղի ջուրերը քաշուած ժամանակ . Նախիջեւան, ուր նախ տապանէն իջած կաւանդուի Նոյ և այդ անունն անկէ ցայսօր նշանակուած է նոյն իսկ Յովսէպոսի պէս շուրջ պատմիչէ մը, Ակոռի որ կը մեկնուի Ուրկ-ուրի՝ իբրեւ թէ Նոյի առաջին անգամ հոն ուրի (որթ) տնկած ըլլալուն պատճառով, ինչպէս կաւանդեն ալ ցարդ բնակիչք նոյն դիւղին, Առնոյտն, որ Արարատեան գաւառին մօտ Վասպուրական նահանգին մէջ է, ուր և թաղուած է՝ կրսեն՝ Նոյ ինքը . Մարանդ՝ նոյնպէս վասպուրական նահանգին մէջ, ուր թաղուած է կրսէ ազգային աւանդութիւնը Նոյի կինը Նոյեմդարա, և կը մեկնուի իբրեւ մայր անդ . այդ վայրը սրբազանեալ է ցայսօր և կը մեծարուի Թուրքերէն անգամ, որ կը նախանձաւորին հոն թաղուիլ՝ իբրեւ տեղի թաղման հասարակաց մօր, Նոյի տիկնոջը :

Այսչափ առ այժմ կրնանք համառօտել ազգային սիրելի աւանդութիւններէ ու օտար հնապատումներէ՝ վկայելու համար թէ նախահայոց լեզուն էապէս մեր նախնեաց գրաբառ լեզուն հետ կցորդ և յարաբերեալ ըլլալով՝ հասած է ըստ այդմ ուղիղ ճամբով և ոգիով ցայսօր մեր ձեռքն եղած նախնեաց լեզուն մէջ :

ԳԼՈՒԽ Զ.

Էապէս այդ մեծ լեզուն կազմ՝ հին դարերէ ցայսօր, սակայն, իբր ոստանիկ մայր աւանդ՝ դիւանական, արձանական, մեհնական ու պատմական կենդրոններու և քերթողներու մէջ սրբազանեալ՝ պահած է գոյութիւն մը՝ զատ ու բարձր՝ որոշ այն գաւառաբարբառներէն ու գիւղաբարբառներէն, որ հնուց ի վեր կային հասարակ ժողովուրդին մէջ ու էին ժամանակակից աշխարհաբառներ, ենթակայ միշտ ըստ կամս և ըստ դէպս անկանոն և ստրուկ ալ փոփոխութեանց, որոնցմէ Էապէս չէր ազդուեր ոստանիկ մայր լեզուն արարատեան ըսուած՝ խնամով և քերականօրէն աւանդուած տուեալ կանոններու և դպրութեանց միջոցով:

Հին այդ աշխարհաբառներն ալ՝ ունին ցայսօր իրենց աշխկերպեալ շարունակութիւնները կերպափոխուած գաւառաբարբառներու մէջ:

Ահա այս մայր լեզուն է՝ որ կենթադրուի գործածուած ըլլալ նաեւ հայական կոչուած բեւեռակերպ արձանագրութեանց մէջ ասորական պարսիկ և յոյն գիրերը գործածուելէն առաջ. բայց այդ բեւեռական արձանագրութիւնք, հայաբան ենթադրուած, մինչև ցարդ դժուար ընթերցելի մնացած են միւս ազգաց բեւեռագիրներէն աւելի: Անգղիացի հռչակաւոր Հինքս հնագէտը՝ կը նկատէ վերջապէս անոնց մէջ հնդեւրոպական լեզու մը, և

Վանայ բերդին արձանագրութեանց վրայ երկար աշխատութիւններէ ետք՝ կը հետեւցունէ թէ անոնք պէտք է գրուած ըլլան հայ լեզուով. իր այս հետեւութեան գըլխաւոր պատճառն է՝ անոնց մէջ ձայնաւոր տառեր գրանուիլը, որով յարեթեան լեզուաց կը պատկանի. անոր մօտ հետեւութեան մը հասած է նաեւ Մորդման հայազէտ գերմանացին: Այսպէս՝ թէպէտ յոյս կայ օր մը հայ լեզուով կարգալու այդ հնադարեան հայական բեւեռագիրներն ալ, սակայն ցայսօր որոշ ճառագայթով մը լուսաբանուած չեն մեր այդ հին բեւեռագրած արձանագրութիւնները:

Դարձեալ՝ չէ գտնուած ցարդ բեւեռաձեւ տառերով ձեւագիր մը, որով՝ ըստ հմուտ հնաբաններու՝ այդ բեւեռագրութիւնք հնարուած կը թուին պարզ քանդակներու և արձանագրութեանց մէջ գործածուելու համար միայն: Հաւանական կերեւի նաեւ՝ որ նոյն բեւեռաձեւով վարուող ժողովուրդք ունէին ուրիշ տեսակ մը գրութիւն ալ՝ աւելի ընթացիկ ու գործածելի. ասոնց սակաւաթիւ օրինակները կամ փորձերը կըրնան համարուիլ Բարելոնի մէջ գտնուած քանի մը մանր աղիւսագիր յիշատակարանք, որոնցմէ ցուցադրուած կան Կ. Պուլիսի Օսմ. թանգարանին մէջ:

Բեւեռակերպ գիրերու գործածութիւնը չէ տեսած՝ մանաւանդ Հայոց մէջ՝ մինչև քրիստոնէութիւն, և ուրիշ ազգերու պէս՝ Հայերն ալ ի վերջոյ թողած լքած են զայն: Ասիայի հարաւային ընկերք սկսան գործածել փրնիկեան գիրերը, որ մասամբ մայր են հելլէն գիրերուն և ծնունդ եղիպտական մեհնագրութեանց, և ասոնցմէ ձեւացան տակաւ Սամարացոց, Քաղղէացոց, մասամբ Հրէից, Ասորիացոց, Յունաց և մասամբ Արաբաց

գիրերը: Իսկ Ասիայի հիւսիսաքնակները, մեր ազգին հետ, առին գործածել Ձենտի գիրերը. զայս կը վկայեն Խորենացին և ուրիշ ժամանակակից ու հետեւորդ պատմագիրքք:

Այս Ձենտի գիրերը դիմացան մեր մէջ մինչեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի ժամանակ մինչեւ, Ս. Մեսրոպի ալ օրերը: Եկեղեցական իրերու մէջ, քրիստոնէութենէն ետք, կը գործածէին յունարէնն ու ասորերէնը. քաղաքականաց մէջ Ձենտի գիրը կամ պարսիկ գիրերը:

Ասոնց հետ ունեցած ենք նաեւ բացառիկ պիտառութեանց համար՝ արքունական նշանագիրներ, որոց ձեւն ու գործածութիւնը մեզի անցած կերեւին Հռոմայեցիներէն: Ասոնք՝ տեսակ մը համառօտագրութիւն էին (Sténographie), որուն շատ վարժ էին Լատինք, ինչպէս կը վկայէ իրենց ճարտար արձանագիր բանաստեղծը՝ Մարտիաղէս. Բառերը, կըսէ, որաթռիչ են, այլ այս նշանագիրը գործածող ձեռք՝ անոնցմէ աւելի արագաշարժ են. լեզուն իր գործը չաւարտած, ձեռքն արդէն կատարած լաւարտած է իրը):

Նշանագրական այս կերպին մեր նախնեաց մէջ գործածութեան յիշատակը՝ կը գտնուի Ագաթանգեղոսի մէջ Ս. Լուսաւորիչի և Հռիփսիմեանց վկայութեան հանդէսին ատենական հարցաքննութեանց ժամանակ. անոնց խօսքերը Տրդատ Թագաւորին հասցունելու նպատակով կային հոն, կըսէ, արքունի նշանագիրք: «Եւ մինչդեռ կայրն կախեալ այսպէս, խօսեցաւ (Ս. Գրիգոր) զայս ամենայն և գրեցին ատենակալ դպիրք նշանագրացն» (տպագր. Վեներաբիլի էջ 89) գարձեալ՝ «գրպեցան անդ նշանագիրք՝ որք գրեցին զամենայն բանսն, և ընթերցան առաջի թագաւորին (նոյն էջ 140):

Այս համառօտագրութեան գործածութիւնը կաւանդեն եկեղեցական նշագրութիւնն և սրբագիրք. հայ մեծ բանասէր մը՝ Մկրտիչ Էմինեան Ռուսիացի՝ կը կարծէ թէ այս նշանագիրք նման էին բեւեռագրաց կամ հին եգիպտոսի մենագրաց. բայց աւելի հաւանական համարուած է՝ թէ անոնք Հռոմայեցեաց տիւրսնեան կոչուած տառերուն նման գրութիւն մըն էին:

ՊԼՈՒԹ Ե.

Այս ամէնէն կրնանք հետեցունել թէ նախահայոց հին լեզուն ունեցած է՝ ուրիշ քաղաքակիրթ ազգերու հետ ժամանակակցաբար՝ իր գրականութիւնն ալ՝ բնեւորաբար պարզ գրաւոր, զենտի, յոյն, ասորի և նշանագիր. թէ այս պայմաններով ան գործածուած է մեհնական. պատմական, ատենական, արձանական ու բանաստեղծական պէտքերու՝ կատարեալ բաւականութեամբ ու հետզհետէ աճելով ճիւղաւորելով իր մայր արմատին վրայ. թէ՛ ըստ այսմ՝ հին Հայոց թիւին, դիրքին, կենցաղին կազմաւորութեան ու պէս պէս գործունէութեանց պահանջումով լեզուն և գրականութիւնն՝ իր գաւառականներով և աշխարհաբաններով հանդերձ՝ ապրած է կենսունակ յաւաճատութիւններով և յեղուածներով. թէ անոր պատկերացուցիչ և կայացուցիչ արձանագրութիւնները՝ գոյացուցած և յետնոց աւանդած են՝ նախաքրիստոնեայ ժամանակներում՝ շատ մատեաններ արձանագիրներ ու յիշատակարաններ, որ էին երեւցուցիչ հայելիներ ազգին ոգին, կենցաղին, կրօնին, պատմութեան, քաղաքական կազմին ևն.:

Ինչ ունինք այսօր այս ամէնէն՝ իրր յիշատակ ու ապացոյց մեր հնափառ գոյութեանն անցեալի՝ վերն յիշուած կարգ մը բառերէ ու անուններէ զատ. — Գրոհի մը կամ ազգի մը ծագումն, միութեան, պատմութեան,

կրօնին, յարատեւութեան և օրէնքին աւանդները կոթողելու և մեծ հեղինակութեամբ մը յաւերժացունելու համար, նկատելով մարդկօրէն ու պատմօրէն մեր արդի հեռանկատ հայեցակէտէն, հարկ է գոյութիւնը նոյն ազգին մէջ մեծ հանճարի և օրէնագիրի մը, որ իրմով՝ իբրեւ ձգողական ու կենսապահ արեգակով ազգութեանը՝ կենդրոնացունէ ու արձանացունէ, մշտակեցութեան կնքեալ օծութեամբ մը, անոր բարձր յիշատակները տարածեր ի սրբեալ մաքրեալ ինքնուրոյնութիւնները՝ կեցուցիչ և կենալու արժանի սրբազան աւանդներուն հետ, մինչ այդ ազգին միւս վարիչք և իշխողք՝ երկրորդակարգ աստիճաններու մը վրայ՝ կը զբաղին անհատներու և կրօնական ու աշխարհական ժամանակեայ անցուկ պէտքերու մատակարարութեամբ: Գոյութիւնն ազգային մեծ հանճարի մը և օրէնագիրի մը, որպիսի էր Մովսէս Երբայեցոց համար, որպիսի Կոնփուկիոս Չինեբուն համար, որպիսի էին և Կաղմոս Թեսէոս Սողոն Հելլէններուն համար, գէթ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչէն և Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպէն առաջ, չէ ունեցած՝ կը թուի մեր փոքրիկ ածուն մեր ամէնահին ազգը՝ իրբեւ պահապան կենդանացուցիչ իր փառքին, բաց ի նախախնամական թեւարկող մեծ Աջէն, որ հազարաւոր տարիներուն դիպաց, արշաւանաց, յեղափոխութեանց, խառնմանց և աղէտից ու բարեբաղդութեանց մէջէն պահած հասուցած է մեր ազգը՝ միջակ վիճակով մը՝ քաղաքակիրթ ազգերու հետ, իր միջակային պատմական դիրքին մէջ: Իր գետինին ջերմապէս փարած և նահապետական երկրագործութեամբ զլխաւորապէս ամրացած, իր հողին և պարզուկ յիշատակներուն և սոսարտական հողարնակ կենցաղին վրայ (տե՛ս մանաւանդ Քանափոնի Նահանգ բիւրունի մէջ հին Հայոց շինական

կենցաղի նկարագրութիւնը) դաշտաբնակ և լեռնորդեայ երկրագործ ու հովիւ ժողովուրդ մը. միայն կենցաղական այս իր պարզ ու բնասէր կազմ և կացքով կըրցած է պահպանել իր միջներկրեայ տոհմայնութիւնը, լեզուն, գրականութիւնը, աւանդները՝ մեծ մասով բերանացի, որոց գրաւոր յիշատակարաններէն չատ քիչն հասած է մեր ձեռք՝ վերերն յիշուած երեք անձնաւորութեանց (Նինոսի, Մեհրուժանի, Ս. Լուսաւորիչի) այլ և այլ դիտումով անոր յիշատակները ջնջելէն մազապուր ապրած, լայնատարած ծովի մը փոթորիկներէն ազատած ու եղերքն ինկած նաւու քանի մը բեկորներուն նման:

Այդ յիշատակներէն մէկ քանին՝ զրոյցներ ու վէպեր և շատն ալ խանդաղատելի վառ երգեր մըն են՝ Գողթան երգեր անունով, որոցմէ կըրնանք տալ քանի մը ճաշակներ՝ նկատելէ առաջ յիշատակներուն ամէնէն մեծն ու վսեմը — նախնեաց գրաբառ լեզուն — որ վերահորդ կարճանագրուի հսկայ և հրաշալի թարգմանութեանց ու ինքնագրութեանց մէջ՝ զլիաւորապէս չորրորդ և հինգերորդ դարերուն քրիստոնէութեան:

ՊԼԱՌԻ Ը.

Սրտառուշ կականարկէ Խորենացին մեր նախնի վարիչներուն համար «Զի թէպէտ եւ եմք ածու փոքր (ազգ հայրենիք փոքր), և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ և զօրութեամբ տկար, և ընդ այլով յոլով անգամ նուաճեալ թագաւորութեամբ, սակայն բաղում գործք արութեան գտանին գործեալ և 'ի մերում աշխարհիս, և արժանի գործոց յիշատակի, զորոց և ոչ մի ոք 'ի նոցանէ պէտ յանձին կալաւ մատենագրել» . թէ ո՞րչափ իրաւացի է այդ անգրագիտութեան և անմատենագրութեան տրտունջը՝ կը հասկըցունէ մեր հին փառքերէն գրեթէ ոչինչ ցարդ հասած ըլլալը: Դարձեալ նոյն մեր ծերունին կըսէ «Այլ ինձ թուի, որպէս այժմ, և առ հինան Հայաստարեայց լեալ անսիրելութիւն իմաստութեան և երգարանաց բանաւորաց, վասն որոյ աւելորդ է մեզ և այլ յաղագս անբանից արանց՝ թուլամտաց վայրենեաց ճառել»:

Այսչափ ալ նախնի՝ մանաւանդ Բրիստոսէ տասը դար առաջէն մինչեւ Ա. դարն՝ Հայոց անիմաստասիրութեան վրայ, որուն կականարկէ նաեւ Քոենոփոն իր Նանանջ Բիւրուցի մէջ՝ նկարագրելով գեղջուկ և վայրաքարոյ հեթանոս Հայոց կենցաղն՝ ուրիշ չատ կողմերով խանդաղատելի ու նահապետական:

Խորենացիին սկիզբները կայ նաեւ յիշատակութիւն «Ամբարանոցի մատենից թագաւորաց», որ ըլլալու էին

արքունի մատենադարաններ ու քաղաքական դիւանագրութեանց պահարաններ :

Գարձեալ մեր պատմահայրը կը յիշատակէ իր Ե. պրակին վերջն՝ Յունաց մէջ կատարելագոյն իմաստուն մը Ոլիմպիոդորոս անուն՝ այսպէս ըսելով. «պատմեցից ձեզ զրոյցս անգիրս՝ յաւանդութենէ 'ի մեզ հասեալ, զորս և բաղումք 'ի գեղջկաց զրուցեն մինչեւ ցայժմ : Մատենան լիալ գիտութեան (նոյ) և զորդւոց նորա, որ այժմ ոչ ուրեք երեւի, յորժամ ասեն կարգ լեալ բանից՝ այսպիսի : Յետ նաւելոյն Քոնստանթնայ 'ի Հայս և զիպելոյ ցամաքի, գնաց՝ ասէ՝ մի յորդւոց նորա կոչեցեալն Սիմ ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ՝ դորել զերկիրն և զիպեալ դաշտի միում փոքու առ երկայնանաւոր միով լերամբ, գետոց ընդ մէջ նորա անցանելով, 'ի կողմանս Ասորեստանի, դադարէ առ գետովն երկլուսնեայ աւուրս, և անուանէ յանուն իւր զլեւոն Սիմ, և դառնայ անդրէն յԱրեւելս հարաւոյ ուստի եկն : Իսկ 'ի կրտսերազունից որդւոց նորա՝ Տարբան անուն 30 ուստերօք 15 դստերօք և նոցին արամիք՝ մեկնեալ 'ի հօրէն բնակէ անդրէն ի նոյն գետեզերքն, յորոյ անուն և զգաւաւն անուանէ Տարօն և զանուն տեղւոյն՝ ուր բնակեցուն՝ կոչէ Յրօնս, զի զառաջինն սկիզբն եղեւ բաժանելոյ որդւոց նորա 'ի նմանէ : Նորին դարձեալ և առ եզերքն սահմանացն Բակտրիացւոցն ասէին բնակիլ սակաւ աւուրս : Մնացեալ և մի ունի անդ՝ յորդւոցն նորա. քան զի կողմանքն արեւելից Զրուան զՍիմ կոչեն, և Զարուանդ զգաւաւն անուանեալ ասեն մինչեւ ցայժմ(*) :

(*) 2. Դուկաս Ինճիկան (Հնախօս Հայաստ.) Զարեւանդ կը մեկնէ Զարուանդը՝ Զօրաստղի վրայ հնախօսելով :

Բայց առաւել յաճախագոյն՝ Հինքն Արամաղնեացն 'ի նուագս բամբուռն և յերգս ցցոց և պարուց՝ զայսոսիկ ասեն յիշատակօք. և այսոցիկ զրոյցք սուտք, և կամ թէ արդարեւ լեալք, մեզ չէ՝ փոյթ» : Հին ցեղաբաշխութեանց, աշխարհագրութեանց, աւանդից, զրուցաց, երգոց, և նուագաց վրայ պատուական է այս յիշատակութիւնն ալ :

ՓԼԱՌԻԹ Թ.

Սկսինք ապա պատուականագոյններէն մէջ բերել ինն այդ հատակոտոր աւանդագիրներուն՝ ինչ որ հասած է մեզի վէպ, զրոյց, երգ ու բանահիւսութիւն:

Վէպի կարգին ամէնէն առաջ կը հանդիպինք Հայկի ու Բէլի պատմութեանը՝ Խորենացիէն աւանդուած երկրորդ ձեռքէ, դիւցազնական խրոխա լեզուով և Ողիմպեան հզօրութեամբ:

«Ահեղք և երեւելիք՝ առաջինքն ՚ի դիցն, և աշխարհի մեծամեծ բարեաց պատճառք. որ սկիզբն աշխարհի և բազմամարդութեան: Եւ ՚ի սոցանէ հատեալ գտան ազգ հսկայից, անհեթեթ յաղթանդամք մարմնով և վիթխարիք, որք յղացեալ ամբարտաւանութեամբ և ծնան զամպարիշտ խորհուրդ աշտարակաշինութեանն. և ՚ի նոյն լինէին ՚ի գործ անկեալք, յոր հողմն անագին իմն և աստուածային շնչեցեալ ՚ի դիցն ցամամնէ՝ ցրուէ զամբարտալին և մարդկանն անլուր բարբառս իւրաքանչիւր ումեք բաշխեալ՝ աղմուկ շփոթի ՚ի մէջ արկանէին: Յորոց մի էր և յապետութեանն Հայկ անուանի, և քաջ նախարարն կորովածիգ և հաստաղեղն» (Խոր. պր. Ը.):

Թարգմ.— Ահեղ ու երեւելի էին աստուածներուն առաջինները, և պատճառ աշխարհի համար մեծամեծ բարիքներու. որոնք աշխարհի ու բազմամարդութեանն սկիզբն ալ էին: Եւ ասոնցմէ ելան Հսկաներու ազգը,

մարդիկ անհեթեթ ու յաղթանդամ մարմնով. որ ամբարտաւանութեամբ յղացան ու ծնան աշտարակ շինելու ամբարիշտ խորհուրդը, և գործադրել ձեռնարկեցին զայն. որուն դէմ անագին և աստուածային հով մը փչելով աստուածներու բարկութենէն՝ ցրուեց փուռք ամբարտալը, և բաժնեց մարդոց լեզուն անլուր բարբառներու, որով շփոթ և աղմուկ ինկաւ մէջերնին: Հսկաներէն մէկն ալ էր յաբետոսեան անուանի Հայկը, քաջ նախարար վարպետ նետածիգ և հաստաղեղն:

Այս հին հզօր տողերով կըսկսի պատմել Խորենացին մեր թերեւս ամէնահին դիւցազներգութիւնը սիրելի, սիրելի մանաւանդ անո՛վ՝ որ Հայկ դիւցազնի ծագումը կը պատմէր: Կարծես հայ իշխականի մը սկիզբն է մէջ բերուած այս կորովի հնախօսութիւնը, որուն միւս հատուածը կըրնանք համարել հետեւեալը.—

«Այս՝ ասէ (Մարիբասէն աւանդուած Նինուէի արքունի դիւանին հելլէնագիր մատենան) Հայկ՝ գեղապատշաճ և անձնեայ, քաջազանգուր, խայտալին և հաստաբազուկ: Ստ ի մէջ հոկայիցն քաջ և երեւելի լեալ՝ ընդ դիմակաց ամենեցուն, որք ամբառնային զձեռն ի միապետել ի վերայ ամենայն հսկայիցն և դիւցազանց: Սա խորխտացեալ ամբարձ զձեռն ընդդէմ բռնաւորութեանն Բելայ. ի տարածանելն ազգի մարդկան ընդ լայնութիւն ամենայն երկրի ի մէջ բազմակոյտ Հոկայիցն անհուն խալաց և ուժաւորաց:

Բանդի անդ մոլեգնեալ այր իւրաքանչիւր սուր ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով՝ ջանացին տիրել ի վերայ միաւանց, ուր պատահմունք ի դէպ ելանէին Բելայ բռնանալ ունել զամենայն երկիր, որում ոչ կամեցեալ Հայկայ հաղանդ լինել Բելայ՝ յետ ծնանելոյ զորդի իւր

գԱրամենակ 'ի Բաբելոնի' չու արարեալ զնայ յերկիրն Արարատայ, որ է 'ի կողմանս Իւսիսայ, հանդերձ որդւովք իւրովք և դստերօք, և որդւոց որդւովք՝ արամք զօրաւորօք, թուով իբրեւ 300 և այլովք ընդոծնովք և եկօք յարեցելովք 'ի նա, և բոլոր աղխիւ: Երթեալ բնակէ 'ի լեւնոտի միում 'ի դաշտավայրի, յորում սակաւք 'ի մարդկանէ յառաջագոյն ցրուելոցն դադարեալ բնակէին: Զոր հնազանդ իւր արարեալ Հայկ՝ շինէ անդ տուն բնակութեան կալուածոց, և տայ 'ի ժառանգութիւն Կադմեայ՝ որդւոյ Արամենակայ. այս արդարացուցանէ զանգիր ինն ասացեալ զրոյցս:

Եւ ինքն Սաղայ՝ ասէ՝ այլով աղխիւն ընդ արեւմուտս Իւսիսոյ, գայ բնակէ 'ի բարձրաւանդակ դոշտի միում, և անուանէ զանուն լեւնադաշտակին՝ Հարք, այսինքն՝ աստէն՝ բնակեալքս ազգ 'ի տունն Թորգոմայ եւն.» (Ոոր. Թ.): Այս երկու հատուածները՝ թէպէտ թարգմանութիւն հաւանաբար Սորենացիին՝ բայց մենք այնքան վստահ ենք նախահայոց լեզուին նահապետական կուռ և հսկայ ոճին՝ որ կըրնանք ըսել թէ՝ եթէ նոյն անցից ժամանակակից նահապետ հայ գրիչէ մըն ալ ելած ըլլար այս զրուցալէպը՝ կարծենք տարբեր ոճով մը չալտի հայագրութեթ. ինչպէս բնագիրին ոգին կը շնչէ ին լեւնորդի բանից կերպարան մը նախաբարբառ պարզ դիւցազնախօսութեան, այնպիսի ժամանակ մը, որ նահապետք ուրիշ ազգաց և Հայոց՝ Նոյեան խրոխտ աստուածապաշտութեամբ մագնիսացած հոգիազօրած՝ դեռ մեղկացած տկարացած ինկած չէին թէ՛ բարքով թէ՛ լեզուով՝ յետական դիցապաշտութեանց և բաղմատուածութեանց թոյլ սնոտիաբան և բազմադէմ առասպելարկութեանց և արտուղութեանց մէջ՝ նշաւակ նաեւ բազ-

մագէմ հրոսակաց ու պետութեանց ներգործող ջլատող ազդեցութեանց: Ինք՝ իրաց հսկայ ճշմարտութիւնն է՝ որ կարճագանգէ այդ պարզ հախօսութեանց մէջ:

Ասոնց հետեւորդ կուգայ Արայ գեղեցիկի վէպը, որուն աղխարկած է նաեւ Պղատոն իր Հասարակապետութեան վերջերը. նոյնպէս Տիգրան Ա. ի վէպը:

Հին զրոյցներու կամ առասպելներու բանահիւսական չարքին մէջ կայ նաեւ Արտաշէսի ու Սաթենիկի պատմութիւնը, որուն մեծ մասը գաւառական երգեր մըն էն՝ պատմուած Գողթան մէջ:

«Վերջին Արտաշէսի գործերն յայանի են՝ կրտէ խորենացին մեծ մասով սոյն վիպասանութիւններէն որ կը պատմուին Գողթն գաւառին մէջ. Արտաշատ ինն քաղաքին շինութիւնը, Ալաններու հետ խնամութիւնը, Սաթենիկի տարփական սէրը դէպ ի Վիշապաղունք, Արտաշէսի գործերուն և մահուան իսկ վրայ ժողովուրդին մէջ կային շատ զրոյցներ:

ՊԼՈՒԹ Ժ.

Արտաշէս՝ իր գահուն վրայ հաստատուելէն ետք՝ պատերազմ ունեցաւ Ալաններու հետ. Ալանները կը հալածուին Հայերէն ու կանցնին Կուր գետը. Արտաշէս կը հասնի անոնց ետեւէն ու կը բանակի գետին հարաւային ափին վրայ :

Գուսանք կը զրուցեն որ Հայերը գերի կը բռնեն Ալանաց թագաւորին որդին. թագաւորը խաղաղութիւն կը խնդրէ, ու կը խոստանայ շատ ընծայ և մշտական դաշն : Նոյն ժամանակ թագաւորին ազջիկն ալ Կուգայ գետափը կը բարձրանայ ժայռի մը վրայ «ի դարաւանդ մի մեծ» և թարգմաններու միջոցով կը ձայնէ Արտաշէսի բանակը «Բեզ պսեմ՝ արիդ քաջ Արտաշէս, որ յաղթեցեր քաջ ազգաց Ալանաց, ե՛կ հաւանեաց բանից աչաքեղոյ դստերս Ալանաց տալ զպատանիդ. Արտաշէս գետին ափը կերթայ ու տեսնելով կոյսը գեղեցիկ և լսելով անոր իմաստուն խօսքերը՝ կը դանկայ անոր և կը յայտնէ սիրտը... Այս պարագաներն են որ՝ ըստ Խորենացիին՝ վիպասաններն առասպելաբանելով կըսեն :

Հեծա՛ւ արի արհայն Արսաւես

Ի սեւաւրն գեղեցիկ .

Եւ հանեալ զոսկեօղ

Շիկափով պարանն ,

Եւ անցեալ որպէս զարծուի

Սրաքեւ՝ ընդ զեհն ,

Եւ ձրգեաց զոսկեօղ

Շիկափով պարանն (այլ՝ նետերն)

Ընկեց ՚ի մեջ

Օրիորդին Ալանաց ,

Եւ շատ ցաւեցոյց

Ըզմեջ փափուկ օրիորդին ,

Արագ հասուցեալ

Ի բանակն Արսաւեսի...

Խորենացի՝ այս գեղեցիկ երգին համար ըսելով թէ գաւառական զրոյց է՝ այլաբանութիւն կը համարի դայն և կը մեկնէ այսպէս թէ «Ալանաց մէջ յարգի էր կարմիր կաշին (* . Արտաշէս շատ լայքայ (կաշի կամ ներկ) և շատ ոսկի տալով հարսին գրլխագին՝ իրեն կին կառնէ օրիորդ Սաթենիկը, և աս՝ կը նշանակէ. «ոսկեօղ չիկափով պարանը» :

Այսպէս՝ Սաթենիկ եղաւ Հայաստանի թագուհի. գուսանական նոյն առասպելները կաւանդուին նոյնպէս Խորենացիի միջոցով՝ հրգելով Արտաշէսի փեսայութեանը .

«Տեղ ոսկի սեղայր ի փեսայութեանն

Արսաւեսի ,

Տեղայր մարգարիս ՚ի հարսնութեանն

(Սաթենիկեանն) :

(*) Արդի կարմրակաշի Ալպանք ալ քանի մը ներհուն հայ և օտար պատմիչներէ՝ կը համարուին սերունդ հին այս Ալանաց :

Վասնզի սովորութիւն էր հայ թագաւորաց՝ փեսայօրէն երթալ տաճարին դուռն և դրամ ճապաղել:

Բայց Սաթենիկ ապա հաւատարիմ կրն ու թագունի չմնաց Սրտաշէսի (*), և յարեցաւ թագաւորին փոխանորդ Սփղահակի սերունդէն վիշապազն Արգիւտանի քաջին և իմաստունին:

Այս պարագան է որ դարձեալ պատմագրելով խորենացին՝ գուսանական քանի մը տող ալ մէջ կը բերէ հինէն, որուն մէջ կան վաղնջուց տարօրինակ ու անհասկանալի բառեր:

«Տենչայ Սաթենիկ իկին Տենչանս
Ջարսխոյր խաւարս եւ զղից հաւարծի
Ի բարձիցն Արգաւանայ.

Այս արտասիրութիւն պատճառ կրլայ Արգաւանայ մահուան և իր ստացուածոց ու տոհմին բնաջնջման, և ասոր վրայ կրլայ պատերազմն Սրտաւազդայ հետ:

Ասոնք հոմերական վէպերու նման բաներ են՝ որոնց հազիւ քանի մը վերջաւոր արձագանգները կը հասնին այսպէս մեզի և կուտան ծանօթութիւններ մեր հին Հայոց լեզուին և բանաստեղծութեան վրայ:

Կարծիք կայ որ Սրտաշէսի փեսայութեան այս երգերը բանաստեղծած ըլլայ նոյն իսկ մին որդուց թագաւորին՝ արքունի հազարապետն Վրոյր՝ որ էր քերթող նշանաւոր:

(*) Հոգեբանական ու բնական պատճառով մը օտարագրի և օտարական կանայր մանաւանդ ցարդ մեծ մասով այսպէս անհաւատարիմ կը լինին:

Այս երգերն էին որ կըսուէին Գողթան ու Թուելեայ երգք. անոնց տաղաչափական յօրինուածը չունէր յունական լատինական կամ արաբական չափն ու կանոնը, այլ նման էր հրրայական մասնաւոր տաղաչափութեան՝ յանգի տեղ ունենալով իրեն հնչական զարդ՝ տառակրկնական ձայնդարձներու միջնատող վայելուչ կրկնութիւններ:

Արտաշէս եղաւ մեծագործ ուժեղ և իմաստուն թագաւոր: Իր օրով գիտութիւնք և արուեստք ծաղկեցան. գետնաւաւութիւն, երկրագործութիւն, ձկնորսութիւն յառաջացան իր ատեն, մինչ իրմէն առաջ Հայերը կը զբաղէին շատ ուրեք ասպատակով և կողոպուտով, օրուան և չաբաթուան գործածութիւնն առած էին օտարներէն ու մինչեւ իսկ հո՛ւմ միտով կը կերակրուէին (թուի ռամիկ ու վայրի դասակարգները):

Մեծագործ քաղաքակրթիչ այս թագաւորը շատ սիրելի էր իր ժողովուրդին. երբ մեռաւ ինք օտար երկիր՝ անոր սիրելիները, հարճերը, մօտի ծառաներն և այլ ընդոժիններ անձնասպան եղան՝ չուզելով ապրիլ անոր մեռնելէն ետք:

Ի չունչ վախճանին՝ Արտաշէս կարօտը կը քաշէր իբ հայրենիքին ու արտասանեց այն սրտակէզ տողերը. զոր Գր. Մագիստրոս ալ լսած էր իր ժամանակակիցներուն բերանը և որ մնացորդ են բնաբար գուսանական հին երգի մը: Այդ տողերն են ահա.

«Ո՛ հայր ինձ գծուխ ծխանի
Եւ զառաւօսն նաւասարդի.

Զվագեմ եղանց եւ զվագեմ եղջերուաց,
Մեք փող հարուաք եւ քմբկի հաւկանեաք:

ՊԼՈՒԹ ԺԱ.

Քուսանական նոյն զրոյցք կը պատմեն նաև թէ Արտաշէսի մահուան ատեն շատ կոտորած եղաւ՝ հեթանոս սովորութեան համեմատ։ Իր Արտաւազդ որդին՝ սրտառուէ իր հօրն յուղարկին այսքան փառացն ու պառուոյն և երկիրն աւերմանն՝ անոր դիակնացեալ մարմինն վրայ այս եղերական ցոյցերը նուաստութիւն մը սեպելով իր յաջորդող իշխանութեանը՝ դժկամակութեամբ ըսաւ.

«Մինչ դու գնացեր, եւ զերկիրս ամենայն
ընդ քեզ տարաւ՝

Ես աւերակացդ որպէս քաղաւորեմ։»

Եւ ասոր վրայ՝ կը զրուցուի՝ Արտաշէսի Ուրուականն անիծեց զինքն՝ ըսելով.

«Դու յորս հեծցիս յԱզատ 'ի վեր 'ի Մասիս
Զեք կալցին քաջ եւ տարցին յԱզատ 'ի վեր 'ի Մասիս,
Անդ կացցես եւ զլոյս մի՛ տեսցես։

Խորենացին կը պատմէ իբր հետեւանք այս անէծքին թէ պառաւները կը զրուցէին որ «Արտաւազդ բանտարկուած է քարայրի մէջ ('ի Մասիս)՝ երկաթի շղթաներով կապուած և երկու շուն միշտ կը թելու վրայ են այդ շղթաները, և ինք կը ճգնի դուրս ելնել ու քանդել

աշխարհը, բայց դարբիններու մուրճ զարնելու ատեն՝ կը զօրանան միշտ այդ կապանք։

Ասոր համար կըսէ Խորենացին թէ իր օրերն ալ կիւրակէները երեք չորս անգամ դարբինները սալին կը զարնեն, որպէս զի կռուին զօրանան Արտաւազդի շղթաները. այդ սովորութեամբ՝ հիմայ ալ հայ դարբինք տեղ տեղ ամէն ուրբաթ երեկոյ այդպէս կընեն. տեղ տեղ ալ միայն աւագ ուրբաթ գիշերն անխօս կերպով (*):

Բայց ճշմարիտն ան է որ, կըսէ պատմիչը, մոլի Արտաւազդ երբ անգամ մը որսի ելեր էր Մասիսի մօտերը, խելագար ցնորքէ բռնուելով՝ իր ձիուն հետ գլորեցաւ անդունդ մը և անհետացաւ։

Դարձեալ գուսանախան զրոյցները՝ կամելով անշուշտ պատկերացունել նոյն մօլի և անպիտան Արտաւազդին նկարագիրը խիստ գոյներով՝ կըսէին թէ «Վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ, և դեւ փոխանակ եղին» այսինքն՝ «Վիշապազունք գողցան մանկական որանէն փոքրիկ Արտաւազդն և տեղը դեւ մը դրին», որով Արտաւազդը կատաղի դիւահար մը եղաւ՝ տարբեր բուն արքայորդի Արտաւազդէն (**):

Այս քիչերն իսկ՝ կը ցուցնեն մեր հին Հայոց մէջ բաւական դիւցազնական վէպեր, դէպք, փառաւոր կենցաղ և կազմ, բանաստեղծութիւն, գանգրիկ ճաշակ և սրտառուէ հայրենասիրութիւն ու հանճար խանդաղատելի։

(*) Դարբնութեան ու երկամագործութեան տարբուրն և տխուր արհեստին Հայերու մէջ ցարդ յաճախութեան զիստոր պատճառ մըն ալ Երեւոյ այս աւանդութեան սէրն է։

(**) Նախնի հոգեբանութեան արդի հոգեգիտութեան ձեւով զարգացումն ասոր մեկնութիւնն ալ կըրնայ տալ օր մը։

Նոյն Գողթան երգիչներու հասածներէն է նաև հետեւեալ երգը Վարդգէսի վրայ, որ էր քեռայր ալ առաջին Տիգրանի ու կը վերաբերի Արտիմէդ քաղաքին չինուածքին:

«Հասուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն ՚ի Տահաց
գաւառեմ ըզՔասաղ գետով,

եկեալ նստեալ գՇրեմ բլրով, զԱրշիմեդ քաղաքաւ,
զՔասաղ գետով, կոել կոփել զդուռն Երուանգայ առ-
ջայի:

Դարձեալ առասպելներու կարգէն կը զրուցուի Խո-
րենացիի յիշատակած այն Առասպելաց առասպելը, Տորք
անգեղի վրայ: Տորք անգեղն Հայկի սերունդներէն՝ հրա-
կայ մըն էր լիթիսարի հասակով և ոյժով: Այդ հակային
համար գուսանական երգերը կերգէին՝ որ իբրեւ թէ
ձեռքով կը բռնէր անտաշ պինդ քարերը, և կը ձեղ-
քէր ուզածին պէս մեծ կամ փոքր, կը քերէր անոնք իր
եղունգներով, և կը փորագրէր այնպէս արծիւներ ու
նման բաներ:

Նոյն գուսանական զրոյցը կը պատմէ Տորքի մասին
թէ օ նա Պոնտոսի (սեւ ծովի) ափանց վրայ հանդիպե-
լով թշնամեաց նաւերուն՝ կը յարձակի անոնց վրայ:
Երբ նաւերը ծովի բացերը կը հեռանան ութ ասպարէզ և
Տորք չկրնար հասնիլ անոնց՝ կառնէ ըլուրի մեծութեամբ
քարեր՝ որոնց վրայ այծեր ալ կը ճարակէին և կը ձգէ նաւե-
րուն ետեւէն, և ջուրերն ալեկոծելով և պատառուելով՝
ձընկղմեն շատ նաւեր»: Արդարեւ Տորքի այս երեւազ-
րուած քաջագործութիւններէն սքանչելի է՝ այս զրոյցը
քանախոսողին առասպելահանճար երեւակայութիւնը:

Եւ աս՝ հայ ժողովրդական վաղեմի բանահիւսու-
թեան ստեղծում մըն է:

Յարգողի հեգի (ծիրկաթին) մասին ալ՝ 12րդ.
դարու չափագէտ գրող մը Անանիա Շիրակացի՝ Վա-
հագնի վրայ մինչև իր օրերը գոյութիւն ունեցող հա-
ւատարմքն յիշատակելով՝ կըսէ. —

«Նախնի հայերէն ոմանք ըսին՝ թէ խիստ ձմեռ ա-
տեն մը, Հայոց նախադիւցազանց մին, Վահագնը, գող-
ցաւ Բաշամի (Բարշամ), Ասորուց նախնիքին յարդը, և
պահուրտեցաւ երկինքի համաստեղութեանց միջեւ, որը
մենք ալ սովոր ենք բնախօսաբար «Յարդգողի հետք»
յորջորջել»:

Այսպէս՝ Վահագն դիք Հայոց՝ կը կոչուի Յարդգող,
և ծիր կաթին ըսուած տարմաստեղք, որ ի հնուց հայե-
րէն «Յարդգողի ճամբայ» կը կոչուի, Վահագնի գողցած
ու թափած յարդի հետքն են՝ ըստ հայ առասպելին: Դի-
ցարանական այս զրոյցը՝ նմանութիւններ ունի հնդկա-
կան պարսկական և յունական զրոյցներու հետ:

Յունաստանէն բերուած Հերակլի արձանն՝ հա-
մարուեցաւ Հայաստանի մէջ Վահագնի արձանը, որ և
դրուած էր Տարօն Աշտիշատի մահեանը: Վիշապաց պա-
տերազմն ալ կցորդ է այս արձանին զիցարանութեանց:

ՊԼՈՒԽ ԺԲ.

Աւանդուած զրոյցներու կարգէն է նաեւ «Շամիրամայ ուրջը» ըսուածը :

Շամիրամ ամարանոց ըրած էր իրեն Վանայ քաղաքն ու ծովը . անգամ մը երբ կը շրջագայէր հոն՝ տեսաւ քանի մը տղոց խաղալն՝ որ կը գնէին հոն իրենց գտած ուլունքը . Շամիրամ խելամուտ ուլունքի կախարդական զօրութեան՝ կառնէ ձեռուընուռն և կը պահէ իր վրայ :

Ու կըսկսի կախարդութիւններ ընել անոնց զօրութեամբ և գլխէ հանել հայ երիտասարդները : Հայ բարի նահապետներէն մին միտքը կը դնէ ազատել ժողովուրդն այդ ուլունքէն, և կը յաջողի օր մը՝ Արտամէտի մէջ՝ խլել թագուհիին ձեռքէն առիթով մը ուլունքն և նոյն հետայն փախչիլ . Շամիրամ զայրացած ետեւէն կը վազէ, բայց չկրնար հասնիլ, ու կը խլէ իր երկար մաղերն և պարսատիկի նման մեծ քար մը կը դնէ մէջը, կը նետէ ձերուներէն ետեւէն . մեծ քարը կիյնայ գլորելով Արտամէտի մօտ փոս մը, որ կը ցուցնեն մինչեւ ցայսօր : Ծերունին ալ ծովը կը ձգէ ուլունքը ու կազառէ այսպէս երկիրին բնակիչները :

Խորենացին այս մասին կընէ երկու խօսք, որ բաւական ցոյց մըն է՝ թէ հնումն Հայոց մէջ կը պատմուէր այդ զրոյցն ալ ժողովրդական ոճով, «Ուլունքն Շամիրամայ 'ի ծով» : Այս է խորենացիին գրածը :

Կը զրուցուի նաեւ թէ Շամիրամ այնուհետեւ քար կտրեցաւ, և այս է հնա Շամիրամայ քար ըսուած ժայռը, որ կը համարուի ինք Շամիրամ(*) :

Վահագնի ու Շամիրամի շուրջը բոլորուած այս զրոյցներն՝ անշուշտ ունէին հին ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ իրենց երգեալ ձեւերն ու վիպասանութիւնները, որոնց նշան ևն մանաւանդ Խորենացիին մէջ ակնարկուած հակիրճ խօսքերն ու վերադիրները :

Եւ արդէն ինք՝ այդ Հայոց պատմահայր ձերունին ալ՝ կը խոստովանի որ իր գրածներէն մաս մը առած է գուսանական երգերէն (մանաւանդ Հայկէն մինչեւ Արամ) որ արքունական դիւաններու մէջ պահուած էին (Գլ. ԺԳ) :

Ինք Խորենացիին է դարձեալ՝ որ Արամի համար կըսէ թէ «Հրաման տայ բնակչաց աշխարհին՝ ուսանել զխօսս և զլեզու հայկական» : Որով՝ եթէ խօսք բարբառ և լեզուն գրեալ լեզուն իմանանք՝ կըրնանք իմաստասիրել որ Արամի ժամանակ ալ Հայք ունէին հայկական բուն բարբառ և դպրութիւն :

Իսկ նկարագրականի մասին՝ շատ գեղեցիկ կը թուի երուանդակերտի վրայ Խորենացիին աւանդած ստորագրութիւնն՝ որ անշուշտ առնուած է հին նկարագրութենէ մը, և է բուն հայկական՝ մանաւանդ ըլլալովը նմանաբերական մարդու մարմինին վրայ «Քաղցր է ինձ ասել և յաղագս գեղեցիկ ձեռակերտին երուանդակերտ» :

(*) Շամիրամայ վաւառ ինքնապաշտօնեան կը վերագրուի նաեւ այր մարդոց, բաց 'ի կրօնաւորաց և իմաստասիրաց, մօրուաց ածիլուելը կանացարար՝ իր իսկ բռնական հրամանով, զոր ոմանք այսօր պէխերն ալ ածիլելու առնականին անվայելչութեան չափ առաջ տարած են .

տի, զոր յօրինեաց նոյն ինքն երուանդ գեղեցիկ և չքնաղ յօրինուածովք: Գանգի զմիջոցն հովտին լնու մարդկութեամբ և պայծառ շինուածովք, լուսաւոր որպէս ական բիւր, Իսկ շուրջ զմարդկութեամբն՝ ծաղկոցաց և հոտաւորանաց կազմութիւն, որպէս որ շուրջ ըզբբաւն, զայլ բոլորակութիւն ական: Իսկ զբաղմութիւն այդեստանւոյն՝ իբր զարտեւանաց՝ խիտ, և գեղեցիկ ծիր. որոյ հիւսիսային կողմանն դիր նկարաձեւ, արդարեւ դեղաւոր կուսից յօնից դարեւանդաց համեստ. իսկ ի հարաւոյ դաշտաց՝ ծոտից գեղեցկութիւն պարզութեան. իսկ գետն բերանարացեալ դարաւանդօք ախանցն՝ զերկթերթիոն նշանակէ շրթունս: Եւ այսպիսի գեղեցկութեան դիր՝ անքթթիլի իմն գողցես ի բարձրաւանդակ թաղաւորանիստն զհայեցուած ունի, և արդարեւ բերրի, և թաղաւորական դաստակերտ...: Բայց ասեն զերուանդայ՝ ըստ հմայից դժնեայ գօլ ական հայեցուածով. վասն որոյ՝ ընդ այդանալ աչալընցն՝ սովորութիւն ունել ասեն սպասաւորացն արքունի՝ վէմս որձաքարեայս ունել ընդդէմ երուանդեայ, և ի հայեցուածէ ասեն դժնէութեանն՝ պայթել որձաքար վիմացն. բայց այս՝ կամ եղիցի սուտ և առասպել, և կամ ոյժ դիւականս առ իւր ունել զօրութիւնս, զի այսպէս, հայեցուածոյ անուամբ յիսսեսցէ զթրս կամի:» Գլ. ԼԹ: Գաղաքինը՝ նկարագրութիւն ռկզնատիպ և վերջին ակնահարական պարագան՝ երեւոյթ ուսումնասիրելի մասնաւորաց համար և հնաւանդ հետաքրքրական, որ թերեւս արդի հոգեխօս ծածկագիտութեամբ (occultisme) մեկնուի, կը նշանակէ երուանդաց ժամանակին հմայական ու կախարդական հաւատքը. երկուքն ալ թէ՛ ոճի թէ՛ նիւթի նախահայական կերպարաններ մը կառքերեն:

Գուսանական վէպ մըն է նաեւ «Սասմայ ծռերը, ինչպէս առիւծաձեւ մները և Սասունցի Դաւիթ», որոց վրայ երկար գրած են 19րդ դարու հայ բանասէրք (Գարեգին եպիսկոպոս Սրբունձտեանց, Մ. Աբղեան, Դարեգին սարկաւազ և այլք):

ՊԼՈՒԽ ԺԳ.

Գիտենք պատմութենէ՝ որ Հայոց հեթանոս դարերուն՝ մեհնաններն եղած են ազգին դպրոցներն ու մատենադարանները, որով ունեցած կը համարենք մեհնական հայական դպրութիւն մը սրբազան՝ բաւական ճոխ, որ այժմ ոչնչացած է գրեթէ բոլորովին:

Մեհնաններու թանգարանաց քով կան եղեր վարժարաններ ալ, ուր կուսանէին գլխաւորապէս նուիրելիք, այսինքն անոնք՝ որ պիտի կոչուէին կրօնական պաշտօնէութեան. ոմանք արդի բանասիրաց՝ բաւական նորօրինակ յանդգնութեամբ՝ շարականներէն մաս մը հետեւողութիւն կարծեցին հին մեհնական օրհներգ քերթութեանց:

Պատմագիրները կը յիշատակեն նաեւ թէ ինչպէս Աբգար թագաւորը Մծբինէն եղեսիս փոխադրեց «Մեհնական ուսումնարանները գիրքերն ու թագաւորական դիւանները», և ինք Խորենացին անձամբ տեսած է եղեսիս փոխադրուած մեհնական մատենադարանները:

Նախաքրիստոնէական զրուցաց աւանդից ու երգոց վրայ՝ կաւեցունենք նաեւ, բանասիրաց համար, հետեւեալ հատուածներն ալ, որ քաղուած են Ստեփանոսի Ռոչքեան բառարանէն, ու կերեւին ըլլալ մնացորդ հին մատենագիրներու կամ իրեն ձեռքն հասած պատմազրույց:

Հայկ եւ Բելի «Անցոյց ուժովն զԲէլ՝ Հայկն. պատմ. Հայ: Խուռն և խռովաբար հոսէին զօրք նորա ընդդէմ Հայկայ.

Իսկ քաջն Հայկ մեծարապէս պատուի Յովնան. պատմ. Ա. Առ քաջն Հայկ յուսադրաբար գայ ասելով. »

Հեծելոյն սրաթեւութեամբ առ Բէլն հասին. »

Ջանայր Բէլ տեղաշարժել զՀայկ. »

Սպանեալ Հայկայ զԲէլ՝ զայլան տարամերժեաց. »

Նեբրովթ հիւսածոյ թագիւ պսակեալ և ոչ կռածոյ. »

Մեհնական Բուրմ. Ասաց զգուշանային գրեանս առ ինքն ածել. պատմ.

Բռամբ ի քրմարանն մտեալք հանին զքուրմն զայն արտաքս (Խոր. պատմ. Ա.): Կացուցանէ սպասիկս եւ գահաւորս և հազարապետս զոհարանաց (35. պատմ. Ա.)

Նախնիքն մեր հմայութեամբ յոյժ ախորժէին (պտմ. Հայ.)

Հրաման ետ քրմական պաշտօնէիցն:

Շամիրամ. Յաժառնական եղանակս յԱմարաստան իջանէր Շամիրամ ի զրօսանս. (պտմ. Հայ.)

Սամիրամ զամենաբեր բուրաստան տնկել տայ.

Սամիրամ պատեաց զԲաբելոն ամէնամեծար պատուարօք.

Սամիրամ՝ զի պակշատեցաւ ընդ յոլովս՝ խեղդամահ յորդուոցն եղեւ:

Վարւորն Շամիրամ շինէ զաւանն:

Սմբատ. Էր աղատ իշխանորդին և խնդրէր զօրիորդ Սմբատայ. պատմութիւն:

Արշակայ ազդեալ Սմբատ զգալն Հռոմայեցոց.

Սմբատայ ակնարկեալ առ սպարապետն Հայոց թէ ա՞վ իցէ նա:

Դարձաւ Շմբատ յետս մեծաւ ամաչմամբ յարքայէն .
Անվեհերաբար Սմբատ զինքն առաքել դեպպան
ասաց :

Սմբատ զմեծագին զերեքանկեայն տայ զմատանին :
Սմբատ էր ճշմարտասէր :

Սմբատ յորդարար տայր պարգեւ նախարարացն .

Սմբատ առանց վիրաւորութեան ել 'ի մարտէն :

Վաղարշակ . նախարարաց անուանադէրն Վաղարշակ :
Մերս Վաղարշակ գերանասուն 'ի կարգ թագաւորաց .
Վաղարշակ մեծն քաղաքավարապէս ընդ ամենեւին եկաց :

Վաղարշակ պատեաց զՎարդգէս աւան և պարրուպեալ՝
Վաղարշապատ կոչեաց :

Արայ . եւ 'ի խմբման պատերազմին քաջն Արայ
չահատակէր արիարար :

զԱրամ գեղգեղ ասն լեալ :

Արեակ . Արշակայ ազդեալ Սմբատ զգալն Հռովմայեցւոց :

Արշակ թուլասրտաբար զթագաւորութիւն իւր վարէր :

Հրովարտակ զեկուցական հանէ Արշակ :

Արշակ քղամղազգեաց յահել նստեալ ատենի :

Արշակ նախագոյեաց և կից նմին արք հնչեցին :

Արշակ շուտափութութեամբ զզօրն նքթեցոյց :

զՄարգարտօք չարեալ և ակամբք ընդելուզեալ
թագ 'ի գլխին կապեալ՝ ել առ նախարարն Արշակ :

Բազում ինչս չեղջակուտեաց Արշակ :

Միայն պարադիտումն արքայիս կարէր արգելուլ
զթշնամին :

զԱրշակ մեծաւ հանդիսիւ պսակեն :

Ի վերայ Արշակայ մահուան աղաղակոտ կոծմամբ
ընուն զքաղաքն :

Արեակի Գ . Արշակ առնու զկողմն Յունաց վասն
հաւատակցութեանն :

Արսաւաւ . Յաղթանակաւոր խրախուսութեամբ 'ի
քաղաքն Արտաշատ մտանէր արքայն : Սեփ .

Որք յԱրտաշատն էին քաղաք յոյժ յղփաւորք էին
և հրճուէին .

Գայ 'ի չորեքդռնեայ քաղաքն Արտաշատ :

Արսաւես եւ Սաբեմիկ . Արտաշէս՝ զաննուանելի
ազգն Նըշկանեայ զԱլանաց .

Արտաշէս չինէ զԱրտաշատ և չորեքանկիւնի քո-
րամբք նշանէ զկապարն :

Արքայն ոստիկանական պատուով մեծարէ զԱրտաշէս :
Այսպէս զօրնորդն Ալանաց չաղկապեցին արքային :
(Յովհ . Պոմ . Գ .)

Գր . Լուսաւորիչ . Սուրբն Գրիգոր Հայոց Լուսաւորիչ
և նախարարապետ :

Երուանդ եւ Երուանդակեթ . Յանկուցանէր զեր-
ուանդ գազտամտաբար :

Բարկադաւ թագաւորն , զբանն խրթնածածկեաց
Երուանդայ , Երուանդ փոխաբերեաց զբանակն յայնկոյս
գետոյն : Երթայր զօրն քալլ առ քայլ՝ մինչեւ ևհաս Եր-
ուանդ :

Տիրակ . Զաղնուաբարոյն Տիրան արքայ 'ի պատիւ
հանէր . Զթագն ականալից եղ 'ի գլուխ Տիրանայ պատմ . :
Ի Տիրանայ պսակման ոսկիս ճապաղէին : Տիրան զաշխարհ
Հայոց փարթամացոյց :

Տիգրան Ա . Տիգրան մեծն զաշխարհս մեր խողա-
ղարար վարէր :

Ածդահակ զգիշերն ողջոյն մտախոնեցաւ զՏիգրանաց .
Տիգրան զանհնարեալ եգիտ ճար :

Տրդատ . Ագոնաւարն Տրդատ վեհագոյն այլոց գտաւ :
Խօսէին երկիւղաբար ընդ Տրդատայ :

Տիկին Աշխէն զամենեւեան մայրական սիրով ընդու-
նէր :

Այսպէս՝ երկու հազար տարուան միջոցի մը՝ հայ
գաղութիւնը մինչեւ քրիստոնէութեան առաջին դարը
կը հասցունէ՝ յեզումներու, մասնական ընկճումներու և
աւերումներու, խառնակութեանց, տգիտութեանց, մո-
լութեանց, այրումներու, խառնումներու և արշաւանք-
ներու մէջէն՝ այսչափ մը հատակոտոր այն հին լեզուէն,
որու մատենագրական կուռ և բազմադէմ ամբողջու-
թիւնը՝ միայն քրիստոնէութեան չորրորդ դարուն ի գիր
արձանացած կերեւի վերջնապէս՝ կոթողելով այդ հինա-
ւուրց լեզուին յաւերժական վկայ մը և անոր յառաջա-
տեալ վերջին մեծութեան հանրացոյց լիապատկեր մը՝
գլխաւորապէս իր գրաբաւ ձեւին տակ, որով կը ներ-
կայանայ ցայսօր մեզի Հայոց Մայր լեզուն՝ վեհ՝ Հայկի
մը չափին ու դիւցազն կազմով :

ՔԼՈՒԹ ԺԳ.

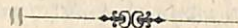
Իր նախնական ու նախապետական յորինուածն անց-
նելէ ետք՝ մերթ Ասորեստանեայց, մերթ Քաղդէացեայց (*),
մերթ Պարսկաց և այլոց ու երբեմն հռոմէական սահմա-
նաց նահանգ դրացի կամ հարկատու (ու այս պատճառ-
ներով իսկ պատմիչներէն Պարթեւ անունով ալ յաճախ
նշանակուած) հին Հայք՝ քրիստոնէութենէն իբր անմի-
ջապէս առաջ՝ ցարդ մեղի հասած դպիր կամ գրական
անձնաւորութեանց հետ՝ կրնձայէին նաեւ խմատասէր
արքայ մը .—

Արտաւազդ . Վասն զի Տիգրանի այս անուն յաջորդն՝
Արտաւազդ Ա. անբաղդ արքան՝ Հռոմայեցւոց գերի
ինկաւ ու իր արքայադիրկ վիճակին միակ սփոփ գտաւ
բանասիրութիւնը: Պոլտաքքոսս յոյն բազմահմուտ քուրմ
պատմիչը՝ կը գրէ (Զուգակշիռներուն մէջ)՝ թէ Արտա-
ւազդ իր գերութեան մէջ շարագրած է թատրերգու-
թիւններ ճառեր ու պատմութիւններ, որ վայելեցին մեծ
յարգ ժամանակակիցներու մէջ :

Արտաւազդէն ետքը կուգայ իբր խմատասէր թա-
ղաւոր .—

(*) Նորագոյն պատմիչք ոմանք Եւքսինեան Պոնտոսի սահմանակից
հին Խաղիները (Քաղդէայրը) կը համարին նախահայոց մաս մը .
ՀԱՅՔ—ԽԱԼԻԴ:

Խաղաղասէրն Արտաշէս Բ. տիրել տուաւ հայ դըպրութեան մէջ տոհմային ոգին. բանաստեղծութիւնն ալ ունեցաւ իր արգոյ դիրքը. Վրոյր՝ մին թագաւորին որդւոցը՝ նշանաւոր բանաստեղծ էր, որ երգեց Արտաշէսի բարեբաստ օրերն և Սմբատ սպարապետին քաջութիւնները: Նոյնպէս և իր միւս մէկ որդին՝ Մաթան՝ վերակացու մեհեաններու և քրմապետ Անիի Արամազդայ մեհեանին հաւանաբար՝ շարադրեց մեհեանական պատմութիւններ:

ՓԼՈՒԽ ԺԵ.

Արտաշէսի յաջորդներէն մինչեւ Տրդատ՝ (սրբազան լեզուով) հեթանոսութիւնը թափեց դպրօրէն ու քաղաքականօրէն իր վերջին ճիգերն ընդդէմ քրիստոնէութեան. այս քանի մը դարերու միջոցին՝ Հայոց մէջ ելան քանի մը մատենագիրներ, որոց անունն հասած է մեզի: Ասոնց գլխաւորն է. —

ՈՒՂԻԻՊ կամ ՈՒՂԻՄՊԻՈՍ քուրմ Դարեհ՝ Վողոգէսի ու Արտաշէս Բ. ի թագաւորութեանց ժամանակ ծաղկած՝ Քրիստոսի Բ. դարուն վերջերը Ուղիւպ շարագրեց Հանի կամ Անի ամրոցին մեհեանական պատմութիւնն՝ ըլլալով քրմապետն անոր. այդ պատմութեան մէջ կաւանդուէին Դարեհի և Արտաշէսի ժամանակներու դէպք: Ասկէ՛ կը թուի թէ Խորենացին քաղած է Արտաշէսի վրայ իր պատմութիւնները:

Հաւանական է նաեւ որ Բարդաճան ու Եւսեբիոս՝ Եդեսիայի դիւանին մէջ հանդիպած են Ուղիւպի պատմութեան և օգտուած ալ են անկէ:

Թէպէտ անհայ բայց հայ դպրութեան ու պատմական փիլիսոփայութեան մեծ ծառայութիւն մատուցած է նաեւ. —

ԲԱՐԴԱՄԱՆ գիտունը, որ կը ներկայանայ մեզի շատ տարտամ գիծերով. ժամանակակից Անտոնիոս Կարակալա և Լուկիոս Վերոս կայսրերուն՝ ծնած է Ասորեստանի մէջ

ծանայ Ուռհացւոյ, զոր կարի գեղեցիկ ասէ և զբանն՝ զոր խօսեցան ընդ միմիանս Տրդատ և Հրաչեայ արքայ, և կամ թէ յետոյ զինչ արարին զՀրաչէ՝ ոչ գիտեմ ասէ պատմագիրն» :

Եւսեբիոս ալ եկեղեցական պատմութեանը մէջ (Դպր. Գ. 30)՝ կաւանդէ Բարդաժանի վրայ այսպէս. — «'Ի նմին իսկ արքայութեանն Անտոնինոսի Վերոսեայ, բազում էին աղանդք հերձուածոց 'ի Միջագետս յԱռհայ, Բարդաժան այր երեւելի, որ ասորի լեզուով իմաստուն կորովի էր յոյժ. և ընդդէմ Մարկիոնացւոցն և այլոցն. որ վերակացու էին որոշեալ աղանդոյն, եկաց բանիւ իւրով. և գրեաց նա զխօսան յիւր լեզու հանդերձ այլովք խօսիւք բազմօք. և էին նորա ընկերք և ծանօթք բազմօք. և զօրագոյն էին բանիւք, և նոքա հաննն զխօսս նորա 'ի լեզուէ ասորոց 'ի յոյն և 'ի նոյն խօսան իւր է մաքառումն մի զոր ասացեալ է նորա մեծապէս վասն բաշխից, զոր գրեացն Անտոնինոսի: Եւ այլ բազումս ասեն զնմանէ թէ գրեաց 'ի պատճառս հալածանացն՝ որ եղեն յայնչ Ժամանակի: Բայց էր սա յառաջագոյն յուսման անդ Վաղենաթիանոսի. իսկ իբրեւ անարգեցաւ յայս իւր սա, և կշտամբեալ յանդիմանեաց զբազում պատմութիւնս սորա, և խորհեցաւ թէ ո՞րպէս ինքն յանձնէ իւրմէ փոխեցի 'ի խորհուրդս առաւելս, այլ ոչ լի կատարեալ ջնջեաց նա յիւրմէ զաղտ առաջին հերձուածոյն :

Ցայսկայր Բարդաժանի վրայ ըսուածներէն կիմանանք՝ որ նա երկրորդ դարուն Եդեսիայի հմուտ գիտուններէն էր, և՛ բաց ի տիեզերական ուսմանց մէջ ունեցած գործունէութիւններէն՝ մեծ սատար եղած էր հայ դպրութեան և պատմութեան ապրած մասերն աւանդելու թէ՛ ասորի թէ՛ յոյն լեզուներով, որով գրականու-

թեան քրիստոնէական Բ. դարու պատմութեան մէջ ունենալու է մեծ դեր ու տեղ :

Բարդաժանի 'ի մասնաւորի հայ պատմութեան գլխաւորըն հաւաքում և թարգմանութիւն մը լոյս ածած է Վ. Լանկլուս հայագէտ Ֆրանսացին, սա խորագիրով. — Bardesane, oeuvres historiques et philosophiques, publiées d'après les sources arméniennes grecques et syriaques, avec des notes historiques, par Victor Langlois. Ասոր մէջ Fragments d'une histoire de l'Arménie par Bardesane վերնագիրով՝ կը խմբագրէ Խորենացիին մէջ Բարդաժանի վերագրուած գլուխները. որ են երկրորդ գիրքէն ԿՍ. ԿԲ. ԿԳ. ԿԴ. ԿԵ. ԿԶ. գլուխներն՝ յաւելլով Բարդաժանի անունով հասած քանի մը երկոց մնացորդները :

Այսպէս՝ աւելի մանր ու դեռ վերջնական կայում չառած քննութեանց առանց միջամխելու՝ կրնանք ըսել որ Մարիբաս Կատինայի հետ՝ Բարդաժան եղած է երկրորդ հին ու օտար մեծ աղբիւրը մեր մէջ հայ դպրութեան և պատմութեան, որ օտարազգի գիտուններուն արձանագրութեամբ ալ կառնէ աւելի մեծ կարեւորութիւն և հին վաւերականութիւն :

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ԽՈՒՈՆՔՐՈՒՏ ալ մին էր այն մատենագիրներէն, որ կը յիշուին տարտամօրէն մեր չորրորդ—հինգերորդ դարու ոսկեդարեան մատենագրութեան մատենագիրներէն առաջ: Մովսէս Խորենացին կը յիշատակէ Խոռոհքուտը, որ էր դպիր Պարսից Շապուհ թագաւորին և 362ին գերեցաւ Յուլիանոս ուրացոյ ըստածէն. անոր միւս պաշտօնեաներուն հետ անցաւ Յունաստան և քրիստոնեայ ըլլալով հոն՝ կոչուեցաւ եղիազար:

Յունաստանի մէջ՝ Խոռոհքուտ թարգմանեց յունարէնի ասորի Բարսումային գիրքը: Այս Բարսուման կը կոչուէր Պարսիկներէն Ռաստոհուն:

Խոռոհքուտ հաւանաբար չարագրած պիտի ըլլայ պատմական գործ մըն ալ, որուն համար ինք Խորենացին դարձեալ կը վկայէ՝ թէ Շապուհի Յուլիանոսի և Խոսրովի գործերն աւանդող միւս պատմագիրներէն աւելի ճշգրտագատում է, պարունակելովն հանդերձ պէսպէս առասպելներ Հայոց ու Պարսից վրայ:

Խորենացին այս առասպելներէն կը յիշէ տեղ մը «Անտեղի է մեզ, կըսէ, այժմ երկրորդել զառասպելն յաղագս երազոյն փափազոյ, և արտադատութեան հրոյն մանուածոյ՝ որ 'ի Սասանայ, և պատուին զհօտին, և լուանակն, և ակտաբովացն յառաջասացունն, որ են քաղեայք, և որ ինչ զկնի այսորիկ. և պտունկակա

խորհուրդն Արտաշրի հանդերձ սպանութեամբք, և անմիտ հանճարաբանութիւն մոգին զստեր վասն նոխազին և որ ինչ այլն ամենայն: Նաեւ այժին դիեցունմն մանկանն ընդ հովանեաւ արծուոյն, և զուշակունն ագռաւուն, և գերապանծին պահպանութիւն առեւուն հանդերձ արքանեկութեամբ զայլուն, և միայնամարտութեան առաքինութիւն, և որ ինչ այլաբանութեանն բերէ կարգ»:

Խոռոհքուտէն ետք յիշել արժան է.

ԱՐԴԻԹԵՈՍԸ, որ էր որդի քուրմի, բայց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ յաջողեցաւ քրիստոնէացունել զայն և ընել քարոզ ճշմարտութեան: Արտիթէոս երբ լրացուց իր ուսման ընթացքն՝ արժանի եղաւ մինչեւ եպիսկոպոսութեան աստիճանին:

Արտիթէոս գրեց նաեւ՝ խնդրանքով Մարկոս անուանով միայնակեացի մը՝ վարքը Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի նամակի տարազով. անկէ՝ Խորենացին առած է՝ Լուսաւորիչի մանկութեան ու երիտասարդութեան վրայ աւանդածները:

Արտիթէոսէն չունենալով ցարդ ուրիշ յիշատակ՝ անցնինք ԼԱՅՈՒԲՆԱՅԻ ԿՍՄ ՂԵՐՈՒԲՆԱՅԻ. երանելի Խորենացին կը յիշատակէ Աբգարի ժամանակակից պատմիչ մը՝ Ղերութնա և՝ ճշդագոյն՝ Լաբուրնա անունով, որ էր որդի Ափշատարայ քուրմի, հմուտ մենեական պատմութեանց. չարագրած է Աբգարի ու անոր որդիին Սանատրուկի պատմութիւնը՝ «Իրեաց, կըսէ, զամենայն գործս՝ որ ինչ յաւուրս Աբգարու և Սանատրուկոյ, և եզ 'ի դիւանին՝ յեղեսեայ»: Խորենացին այսպէս կը գրէ Ափրիկանոսէն ետքը կիրարկած պատմական աղբիւրին համար, և Աբգարի ու Յիսուս փրկիչի վրայ իր զրոյններն ալ

կենթադրէ քաղած ըլլալ դիւանական վաւերագիրներէ, որ կային Սինոպ ու Եդեսիա:

Լաբուրնայի գրուածը կորսուած կը համարուէր առ հասարակ. ինչու որ Խորենացին միայն կը յիշատակէր զայն, ան ալ՝ առանց ըսելու թէ արդեօք ինքը տեսած էր. իրմէ շատ ետքն եղող պատմագիրներէն միայն Մխիթար Այրիվանեցին 13րդ դարին կը յիշէ զայն՝ դնելով Լաբուրնայի անունը Տաթիանոսէն ետքն ու Մարիբաւսէն առաջ եղող պատմիչներուն կարգը:

Մինչեւ ասկէ երկու դար առաջ՝ Ուխտըն եղբարք ալ, որ Անգղիայի մէջ լատինականի թարգմանեցին Խորենացին ու հայերէնով միասին հրատարակեցին մաքուր տպագրութեամբ մը, չգիտէին անոր անունը:

1853ին Բարիզի ազգային մատենադարանին հայկական ձեռագիրներուն մէջ՝ Հայաստանի հին քրիստոնէութեան վրայ գտնուեցաւ համառօտ ընտիր գրուած մը, որու մակագիրն էր թուղթ Արքարու թագաւորի Եդեսիա քաղաքի՝ որ է յոսորի լեզու Ուռնայ, որդւոյ Մանուկայ: Այս կարեւոր գրուածին հեղինակ կարծուեցաւ քանի մը հմուտներէ նոյն ինքն Դերուբնա և կամ՝ աւելի հաւանաբար՝ անոր երկասիրութեան մէկ մասը. վասն զի գրուածին վերջերը կը յիշատակուի հեղինակին անունն ալ սա խօսքերով «Զամենայն ինչ զոր հրամայեն թագաւորք, գրի և դնի ՚ի տունս յիշատակաց. սոյնպէս և յՈւռնա քաղաքի՝ Դերուբնա որդի Անակայ, որդւոյ Արքաշարազայ, դպրի թագաւորին. գրեաց զամենայն ինչ որ միանգամ իրք եղեն Ադէի առաքելոյ ՚ի սկզբանէ մինչեւ ցկատարած. միաբանութեամբ ձեռն արկանելով և Աննա (Անան) հաւատարիմ թագաւորին. և եղին ՚ի տունն յիշատակաց քարտխից, ուր դնին մատեանք և

օրէնք արքունակունք. և որք գնեն և վաճառեն և գրին ՚ի միջի նոցա մուրակք հաստատութեան, անդ պահին հաստատութեամբ առանց արհամարհանաց:

Լաբուրնայի գիրքը Մովսէս քերթողահօր կողմէն այսպէս ակնարկուած է «Դերուբնայ» որդի Ափշատարայ դպրի՝ գրեաց զամենայն գործս որ ինչ յաւուրս Արքարու և Սանատրկոյ, և եդ ՚ի դիւանին յԵդեսիայ»։ Երբ Ափրիկանոսէն ետք իր գործածած պատմական աղբիւրին վրայ կը խօսի և այսպէս կենթադրէ՝ որ Արքարի և Յիսուս Փրկիչի կցորդութեան վրայ իր ունեցած ծանօթութիւնները քաղած է վաւերագիրներէ:

Ակնարկուած հայկական ձեռագիրին գիւտէն տասն և մէկ տարի առաջ՝ անգղիացի անուանի ասորագէտ Գիւրըթըն՝ գիտնալ ուղեց թէ հայ մատենագրութեան մէջ արդեօք կա՞ր Արքարի պատմութեան վերաբերեալ հին գրուած մը, զոր ինք յաջողած էր գտնել ասորի այն ձեռագիրներուն մէջ, որոնք բերած էին անգղիացի բանասէրք Անգղիա՝ եգիպտական Նիտրիոյ վանքերէն: Այս գրուածը նոյն էր Բարիզի գրատունին հայկական օրինակին հետ, ինչպէս յայտնի եղաւ երբ Գիւրըթընի մահուընէն ետք նոյն տարին (1864) իր բարեկամ և ուսումնակիցը Վրոյր հրատարակեց՝ աւելցունելով ասորի բնագիրին վրայ անգղիական թարգմանութիւն մըն ալ՝ սա խորագիրով. — Ancient Syriac Documents relative to the earliest establishment of Christianity in Edessa

Հրատարակիչը կրտսէ թէ 1843էն Գիւրըթըն հանդիպած էր Արքարի այս թուղթին՝ երկու ասորական հին ձեռագիրներու մէջ: Ասորի բնագիրներուն և հայ թարգմանութեան տարբերութիւնը շատ քիչ է: Երկու ալ

ձեռագիրները մինչեւ վերջն անընդհատ համաձայն չեն
իրարու : Հայերէն օրինակն հրատարակուեցաւ 1868ին՝
Ս. Ղազարի վենետիկեան Մխիթարեանց կողմէն՝ սա
խորագիրով «Լաբուբնիա զիւանողիւր դպրի եդեսիայ,
թուղթ Աբգարու, յեղեալ յասորւոյն, լուսաբանեալ» :
Նոյն տարին դարձեալ նոյն Մխիթարեանք հրատարակե-
ցին նոյնին գաղիական թարգմանութիւն մըն ալ . —
Lettre d'Abgar ou histoire de la conversion
des Edesséens, par Laboubnia, écrivain con-
temporain des Apôtres, traduite sur la ver-
sion arménienne de Vme siècle.

ՊԼՈՒԽ ԺԸ.

Հազար ութ հարիւր վաթսուն և ութին՝ հրատարա-
կուեցաւ Բարիզի մէջ ուրիշ գաղիական թարգմանու-
թիւն մըն ալ՝ Լանկուայի հայ պատմագիրներու հաւա-
քումին մէջ այսպէս . L'éroubna d'Edesse, His-
toire d'Adgar et de la prédication ds Thad-
dée, traduite pour la première fois sur le
manuscrit unique et inédit de la Bibliothèque
Impériale de Paris, par Jean Raphaël E-
mine. Paris, Libraire de Firman Dibot frères
fils et Cie. : եղաւ ուրիշ տպագրութիւն մըն ալ հայ
թարգմանութեանն 1868ին Երուսաղէմի Հայոց վանքին
տպարանէն՝ այսպէս . «Ղերուբնա եդեսացի, թուղթ Աբ-
գարու թագաւորի Հայոց, և քարոզութիւնք սրբոյն
Թադէի առաքելոյն : Մակագիրն ըստ ձեռագրաց՝ թուղթ
Աբգարու թագաւորի եդեսիայ քաղաքի, որ է յասորի
լեզու Ուռհայ, որդւոց Մանավայ» : Այս վերջին հրատա-
րակութիւնը բաւական աղէկ հասկըցած է կըսուի Խորե-
նացիին և Լաբուբնայի յարաբերութիւնը, թէպէտ գրեթէ
անտեղեակ է բոլորովին իրմէն առաջ եղած հրատարա-
կութեանց, և հայերէն թարգմանութիւնն ալ կիսատ կը
համարի :

1876ին՝ աւելի առաջ տարուեցաւ այս ձեռագրա-
կան աշխատութիւնն ու Ճօրճ Ֆիլիպս հրատարակեց ա-

սորական ամբողջ բնագիրն անգլ. թարգմանութեամբ. — The doctrine of Addai, now first edited in a complete form in the original Syriac, with an English translation and notes, London, 1876. Այս հրատարակութիւնն որոշեց ապա ուրեմն՝ որ հայ թարգմանութիւնն և ասորի բնագիրն իրարմէ չառ քիչ տարբերութիւններ ունին:

Լաբուրնայի կամ Ղերուբնայի հաւատարիմ ըլլալուն մեծ նշանն է՝ ամէն մասով խորենացիին համընթաց ըլլալը, և ծանօթ է որ խորենացին Ղերուբնայէն քաղած է Աբգարի պատմութիւնը:

Կան անոր մէջ մանր պարագաներ ու յիշատակութիւնք այնպիսի դէպքերու, որ գործնապէս կապացուցանեն իր ըլլալն սկզբնագի՛ր գրուած մը: Ասոր մէկ օրինակն է ան՝ որ խորենացին պատճառ մը չնշանակեք թէ Աբգար ինչո՞ւ չկրցաւ անձամբ երթալ Պաղեստին և խնդրել բռնկութիւն Յիսուս Քրիստոսէ: Ղերուբնա, սակայն, կառարկէ քաղաքական նուրբ բան մը իբրեւ պատճառ ասոր. «Կամեցաւ, կրսէ, ինքնին երթալ ՚ի Պաղեստին, զի աչօք իւրով տեսցէ զՔրիստոս և զամենայն սքանչելիս զոր առնէր. և վասնզի չէր իւր իշխանութիւն աշխարհն Հռոմովմոց՝ ընդ որ ինքն երթալոց էր, զտեղի կալաւ զի մի՛ պատճառք ինչ լինիցին թընամութեան» Նոյնպէս՝ կը նշանակէ ամսաթիւեր եւ թուականներ ու ա՛յլ մանր զանազանութիւններ պարագաներու, որ են ժամանակակցական հաւաստիք:

Առ Յիսուս Քրիստոս Աբգարի գրած նամակին օրինակը՝ նման է, բաց ի քանի մը մանր տարբերութիւններէ, խորենացիի մէջ՝ գրուածին. խորենացիին մէջ՝ Աբգար Յիսուս Փրկիչ անունը կուտայ աստուածային Վարդապետին:

Իսկ Ղերուբնա՝ կանուանէ բժիշկ մեծ, որ թերեւս վայելչագոյն է հաւատացեալ թագաւորի մը բերանը:

Կուտայ նաև արքունի գերդաստանին վրայ ծանօթութիւններ, որ չեն երեւիր միւս պատմիչներուն մէջ և կապացուցանեն իր հնութիւնը, զի կը յիշէ Աւգոստինէն՝ Աբգարի մայրը, և կինը՝ Շղամթէ. զոր կը կոչէ զուստը Միհրդատի: Նոյնպէ՛ս կը յիշատակուին անուններով անոր պաշտօնեաները՝ Փոկրէ, Աբեթշէմէ, Շամ. չաքրամ, Աբդիու, Աղի և Բարգաղարա. Ղարբու, խոփէս, խոսրով և Ղրուբնիա, Շաւիթա, Պերող, Դանկով և ուրիշ նախարարներ: Խորենացին կը գրէ՝ թէ երբ Յիսուս Քրիստոս ընդունեց Աբգարի կողմէ գրուած նամակը՝ պատուիրեց Թոմաս առաքեալին որ պատասխանը տայ այն թուղթին: Այսպէս կը գրեն նաև Եւսեբիոս՝ Եկեղեցական պատմութեան մէջ Պրոկոպիոս և ուրիշներ: Իսկ Ղերուբնա կաւանդէ—որ աւելի հաւանական կերելի—թէ Յիսուս Քրիստոս Աբգարի թուղթին պատասխանն ոչ թէ գիրով այլ բերանացի միայն տուած է. ինք կրսէ. «Ընկալեալ Յիսուսի ղթուղթն ՚ի տան քահանայապետին Հրէից, ասէ ցլկնան հաւատարիմ արքային (Աբգարու), ե՛րթ և ասա Տեառն քում, որ առաքեացն զքեզ առ իս «Երանի՛ է քեզ զի հաւատացեր յիս մինչ չէ տեսեալ քոյ զիս, զի այսպէս գրեալ է վասն իմ՝ Եւ զի գրեցեր դու առ իս՝ դալ ինձ առ քեզ. վասն որոյ առաքեցայ ես յաշխարհ. կատարեալ է ամենայն, եւ ըն»:

Աբգարի մահուան և իր Սանատրուկ որդիին թագաւորութեան վրայ խորենացին ըսելով թէ «Զայս ծայրաքաղ արարեալ համառօտ յիշատակեցաք, որպէս զառ ՚ի յայլոց պատմեալ նախկին» ակնարկել կուզէ՝ թուի՝

Ղերուբնան: Հաւանական է նաեւ Ղերուբնայ կամ Լա-
բուրնեայ դիւանագրի Եդեսիոյ գրուածքին վերաբերիլն
առաքելոց ժամանակակցին և անոնց աշակերտացը. սա-
կայն կրած է շատ փոփոխութիւններ երկու դարերու
միջոցին: Ինչպէս յաւելուածներ ալ, ու երրորդ դարու
կէսին եղած կը թուի վերջին ու գլխաւոր խմբագրու-
թիւնը: Հայ թարգմանութեան պայծառ ոճը, անոր հա-
մաձայնութիւնն ասորի բնագիրին հետ, պահուած ու
մեզի հասած ձեւագիրներուն հնութիւնը կը ցուցնեն՝
թէ այս գրուած կար արդէն հինգերորդ դարին նոյն այ-
սօրուան կերպարանով: Մեր հին տօնացոյց գիրքն ալ՝
Դեկտ. 23ին պատուիրելով կատարել Ադդէի Եդեսիոյ
քաղաքին հայրապետին տօնը՝ կաւելցունէ «Ընթեռնուն
զթուղթն Արգարու և զգիրս նորին»:

Որով հարկ է մեզի ետքի դարերու ընդօրինակող-
ներու ընծայել յաւելուածներն անոր և ըսել՝ թէ ըստ
մեծի մասին նոյն գրուածն է ինչ որ էր մեր յիշատա-
կած անձերուն ու Եւսեբիոսի ժամանակ: Այսպէս՝ մե-
ծարոյ և հետաքրքրական յիշատակարան մըն է նախնա-
կան քրիստոնէութեան, ինչպէս կը կարծէ Փրանսերէն
թարգմանիչն ալ:

Ս. Լուսաւորիչէն առաջ եղած հայ մատենագրական
և թարգմանական այս վերջին յիշատակին վրայ քննա-
բանած են Լիբսիուս, Մաքեոյ, Դիբսզըն, Գաբրիէր,
Հ. Ղեւոնդ Ալիւան, Տիւփիպ, Կուսմիս, որ կը խօսին
ձեռնհասօրէն անոր վաւերականութեան, հեղինակու-
թեան, բնագրական ծագումին և վարդապետութեան
վրայ: Ասոնց եզրակացութիւնն է թէ Արգարի և Յիսուս
Քրիստոսի նամակագրութիւնը պատմական չէ, թէ այս
զրոյցը Գրդ. դարու կէսերն սկսելով՝ ծնուցած էր նոյն

դարին վերջերը գրուած մը, զոր գործածած էր Եւսե-
բիոս, թէ Դրդ. դարու վերջին կէսէն սկսելով՝ մինչեւ
Երդ. ի առաջին կէսն՝ այս գրուած կրեց նորանոր փո-
փոխութիւններ, որմէ յառաջ եկաւ մեր ձեռք գտնուած
Ղերուբնա Եդեսիացին, թէ վերջապէս իր վերջին կեր-
պարանին մէջ թարգմանուեցաւ հայ լեզուի և ծնունդ
տուաւ Մ. Խորենացիին «Արգարու թուղթին»:

Այսչափ ահա կըրնանք ներկայացունել ամփոփոյքը
նախնական հայ դպրութեան ծանօթ մասին՝ մինչեւ այն
մեծ թուականը լուսաւոր Ս. Լուսաւորիչի Դրդ. դա-
րուն Քրիստոնէութեան, սկսեալ անդրագոյն և իբր հայ
տոնմային ժամանակակից նախադարերէ, ու յիշատակուած
փոփոխութիւններէն ու երեւոյթներէն անցած, աճած,
նուազած, կրած, ինկած, ելած ու հասած մեզի չորրորդ
և հինգերորդ դարերու գաղափարական պայծառ ոսկի
կերպարանքով, որուն վրայ ձուլուիլ կաշխատի ցարդ
հայ ընտիր գրականութիւնը՝ գրաբազն՝ ոճովն ու քե-
ականութեամբը, աշխարհաբառն արդուածքովն ու բա-
ռերով մանաւանդ:

ՊԼԱՌԻ ՓԹ.

Մ Ո Ւ Տ Ք Ի Ջ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Դ Ա Ր Ն

Ե Ի

Ք Ր Ի Ս Տ Ո Ն Է Ռ Ի Թ Ի Ն Ի Հ Ա Յ Ս

(Հայ գրականութեան անգիր կամ ամէնահին ժամանակներուն մինչեւ այս չորրորդ և հինգերորդ դարերն յետ քրիստոնէութեան՝ պատշաճ համարեցինք կցորդել հայ հին գրականութեան պատմութիւնն իբր՝ ոսկի վերջաւորք մը այս Ա. հատորին վերջը, որպէսզի մինչեւ հայ գրականութեան մեծ ոսկեդարը տուած ըլլանք ընթերցողներու և ուսանողաց՝ բուն գրականութեան պատկեր մը ամբողջական, այսինքն՝ գէթ գրաբառ մեծ գրականութեան, որմէ ետք եկածներն ստուերներ, անդրադարձներ, լայնումներ կամ շեղումներ ու անկումներ իսկ համարելի են՝ ըստ հմուտ քննողաց և հայկաբաններու։ Ոսկեդարու այս յաջորդ պատկերնքը միայն են սկզբնաւոր օրինակներ ինքնագրական և թարգմանչական, որոնց վրայ արժան է որ կաղապարուին ամէն դարու հայ գրականութիւնք՝ եթէ կուզեն ապրիլ ու ապրեցունել։)

Հայերը՝ Չորրորդ դարուն (Յ. Բ.) ունեցան մատենադրապէ՛ս ալ հռչակաւոր կերպարանաւորութիւն՝ կրքնանք ըսել մեծ վերածնութիւն մը, որ ցայսօր կը ներգործէ հայ հոգեբանութեան հետ հայ դպրութեան ալ վրայ՝ անցնելէ ետքն այնքան վերիվայրող քաղաքական յեղափոխութիւններէ ալ։

Թէ՛ պատմական ու քաղաքական կազմին թէ՛ մանաւանդ հայ դպրութեան վրայ ունեցած միացուցիչ ու ամրացուցիչ ներգործութեան կողմէն մե՛ծ եղածէ Սիրոյ լրացուցիչ կրօնին — քրիստոնէութեան — ազդեցութիւնն հին Հայոց վրայ՝ մանաւանդ երբայեցւոց և արեւմտեայց — Յունաց և Հռոմայեցւոց — իմաստութեանց հետ աւելի խոր զգացումներով կցորդելով անոնք հոգեբանօրէն ու աստուածաշնչօրէն։

Ուրարդեան, հայական, արմէնեան են. շաղկապեալ խառնուրդներով և տարբակցութիւններով գոյացեալ և քրիստոնէութեան առաջին դարերուն անկերպարան իմն հասած հայ տոհմը՝ մինչեւ ցայնվայր՝ մինչեւ Գրդ. Դրդ. դարերը քրիստոնէութեան՝ մասնատեալ ներքնապէս հետզհետէ աւատական նախապետութիւններով և նախարարութիւններով (մինչ միջակային ու յետորդ բազմութիւնը դարերով ստրուկ տգէտ գեանամած վիճակի մը դատապարտուած՝ միայն իր դաշտական երջանիկ զբաղմանց ու առտնին պարզուկ հայրչխանութեանց մէջ կը վայելէր տեսակ մը գեղջուկ ու երգական անձուկ բարեբաստութիւն), արտաքնապէս ալ նշաւակ կըլլար յաճախ մեղական, պարսկական, սելեւկեան, ասորական, և ապա հռոմէական բաժանարար տիրապետութեանց և բարձաճգութեանց. նշաւակ նաեւ շուրջի խառն ՚ի խուռն ցեղաբնակութեանց և մոզակրօնութեան

վայրի ու բռնական կենցաղին առբերած մոլութեանց և մոլորութեանց: Որով չունեցաւ առիթ փարելու տիրապէս համալգային միատարր ոգիի մը, դպրական հեղինակաւոր ու լայն իմաստութեան մը և զայն արտայայտող հանրական միապաղաղ լեզուի մը, որ զերծ ըլլար և պարբսպեալ խուժին և դուժին բարբառներէն ու խառնափնդոր առասպելներէն: Իր նախաքրիստոնէական գրականութեան մնացորդներն են՝ առաջներն յիշուած քերթողական ու արձանագրական վառ հատկատարներն ու մէկ քանի մասնաւորաց մատեանները, որ չեն ներկայացուներ զէթ պարզ ձեւով մը տոհմային ուրոյն հանճար մը բովանդակեալ ու պատուաստեալ գէթ վաշելչապէս՝ ժամանակակից հեղին ու հում զգայուն և բարունական (magistral) երկերէն: Արդի կրթեալ ազգերու շատին սկիզբն ալ այս միջին միջակութիւնն ունեցած է գրականօրէն՝ եղիպտոսէ Յունաստանէ և մասամբ Իտալիայէ դատ:

Կըրնայ եկեղեցիէն միայն՝ թէ մեհնական քրմութիւն մը կըրցած էր մասամբ ապրեցունել վեստորէն տեսակ մը բնակրօնական և ցեղապատմական գրականութիւն այլամերժ՝ գոհացունելով միայն քուրմերու խորհրդաւոր իշխանութիւնն և առժամեայ փոքրապետական իրաւոր իշխանութիւնն հայ դպրութեան վրայ եւս՝ եթէ չուտ չնուագէր այդ մեծութիւնն ալ, ինչպէս կերելի Տիգրանի արքունիքը փայլող հեղին նորամուտ գրականութիւններէն, որոց մէջ կրթութեցաւ նաեւ քերթող և զգաւոր Սրտաւաղդ ալ:

գրականութեանց մէջ՝ սկսելով փոքր Ասիայէն ու Սեւծովի եզրերէն Ռուսաստանէն մինչեւ Ամերիկա...

Բարքով լեզուով և մասամբ կրօնքով ալ՝ նման Մարաց, Պարթեւաց, Ասորոց ու Պարսից՝ խաղալիկ ստէպ այս իշխանութեանց գերագահական ոտնձգութեանց ու միջամուխ մենքնայութեանց, զուրկ այդ մենքնայութիւններէն, ոտնձգութիւններէն ինքզինքը պահպանելու արգար զօրութենէն և իմաստութենէն, Հայք ասոնց վրայ ի վերջոյ ունէին տոկալ և խաղալիկ դառնալ նաեւ հռոմէական երկաթի անգութ ձեռաց հակաշուրջ քաղաքականութեան: Որով ամէն պարագայի ու ամէն դարու մէջ՝ իր անկարելի կը դառնար իրենց հիմնել կենդրոնական համերաշխ կառավարութիւն մը, և ըստ այնմ վարուիլ կենդրոնական միացուցիչ և միատարր գիտուն կշռեալ լեզուով մը, որ ունենար իր ուրոյն բարձր ազատաշունչ և կանոնական վեհ կնիքը, ինչպէս՝ կըրնանք ըսել՝ ունեցաւ չորրորդ դարու հայկաբանութիւնը:

Միայն Մեծն Տիգրանի ատեն՝ երբ Հայոց սահմանները կընդարձակուէին մինչեւ Միջագետք՝ ունեցան լայնութիւնը վաղանց մեծութեան մը, որ պիտի ափռէր իր լայն ազդեցութիւնն հայ դպրութեան վրայ եւս՝ եթէ չուտ չնուագէր այդ մեծութիւնն ալ, ինչպէս կերելի Տիգրանի արքունիքը փայլող հեղին նորամուտ գրականութիւններէն, որոց մէջ կրթութեցաւ նաեւ քերթող և զգաւոր Սրտաւաղդ ալ:

ՊԼԱՌԻ Ի.

Մինչեւ քրիստոնէութեան սկիզբն ամփոփ եղբակացութիւն մը Հայոց մանաւանդ իմացականին վրայ՝ իրենց դիրքին հետեւութեամբ. — Հայոց միջնազգային ու միջնաշխարհային դիրքը, այլապաւեր ժողովուրդներու հոն օթեւանութիւն տակաւ, հին հայ նախարարութեանց խնամատարանոց յաւակնութիւնները՝ լծորդութեամբ մեծ ու միացուցիչ օրէնադիր հանձարի մը բացակայութեան, որ, եթէ ոչ Մովսէսի գէթ Սողոմոն կամ Պիւթագորի մը չափ, գործ տեսնելու իմաստուն հեղինակութիւնն ունենար այդ միջներկիրին մէջ՝ խափանեցին ամո՛ւր պա՛րզ միակազմութիւնն այս տոհմին. Հայոց հին բնագաւառը՝ ծայրագոյն արեւելքի ու հարաւի խրոխտ ինքնակալութեանց, հիւսիսի այլաբարոյ ու վայրենի ազգաբնակչութեանց, արեւմուտքի յարաշարժ փոքր ազգաց ու հասարակապետութեանց միջեւ անցարան սրահի մը չափ տեղ էր. բնավա՛յր ու բնակավա՛յր մը քսն հայրենիք մը սահմանակալ կշռուած՝ չափուած օրէնքով և միակ իմաստութեամբ:

Տեսակ մը աւատական բազմաբաշխ ազնուականութեամբ և հոգեբանութեամբ լարուած Հայոց այս բնավայր անցարանէն՝ տանէ աւելի դարեր՝ դար վեր դար վար կանցնէին կուգային ու կը բարձաճէին՝ դրացի գոռ պետութիւններէն ծակաչք ու իշխանատէր մեծեր

մը, աւատապետութիւններ, հրոսակներ, կրօնական ու աշխարհական ներհակ հաստածներ և հին տէրութեանց մնացորդներ ու փախստականներ՝ ձգելով կամ պարտադրելով հոն մէջ մէկ մաս իրենց օրէնքներէն, նախապաշարութեան, լեզուներէն ու բարքերէն, որ՝ մանաւանդ իրենց այս հոտանքին պատճառով՝ դժուար ալ էր այն ատենուան բնիկ պետերուն զտ՛լ ամփոփել տեղական ու անյեղական պահանջութիւններու համեմատ ամբողջութեան մը մէջ:

Այսպէս՝ Բակարիացին, հին Ուրարտեանը, Մարը, Բաբելացին, Կիմմերեանը, Ալանը, Պարսիկը, Փոքիզացին, Հեթացին, մերթ Հրեայն իսկ և ապա Յոյնն և Հռոմայեցին՝ կուգային հոն անկել իրենց դրոշմն ու դրօշը մերթ երկար մերթ կարճ ատեններու համար՝ չթողով, ըստ այսմ, բնիկ ու բնակացեալ հոն տաբրին տեւել տոհմային բուն դրոշմի ու լեզուի մը մէջ՝ անփոփոխ յարածդութեամբ, կազմ ու համատոհմ համերաշխութեամբ:

Հետզհետէ այսպիսի այլալակիր ազգառնութիւններով տակաւ չկերպարանած հին Հայերու մնացորդաց համար՝ անհնար էր միութիւն և վերանորոգում անտեղի տալի բայց եթէ հոգեկան—կրօնական մեծ եղափոխութեամբ մը, որ հոգեպէս ալ լծորդէր անոնք արեւմտեան աշխարհի նոյն ատենուան մեծ ու զարգացեալ ազգերուն հետ:

Կրօնական այդ մեծ եղափոխութիւնը—Քրիստոնէութիւնը —կուգար ահա Գրդ. և Նրդ. դարուն մասնաւանդ (որ նախ մասնաբար մուտ գտած էր Հայոց մէջ) հրաշքով մը կատարել աշխարհօրէն՝ թէ՛ մատենագրապէս թէ՛ օրինադրապէս՝ ինչ որ չէին կրցած այնքան երանե-

լի կիսախառար դարեր՝ վերոյիշեալ բազմադէմ պատ-
ճառներով՝ կատարել քնականաբար . — վերածնութիւն եւ
միութիւն մը հոգեկան ու մասեցեցական :

Նուաղեալ ու խառնալինջութեամբ կրօնական թանձ-
րապաշտ ու եկամուտ դրութեանց եւ քաղաքական ու
գրական անորոշ անհոգի հատակոտորներու մէ-
ջէն՝ երկնային իմն ոստումով վերացեալ ու պայծառա-
ցեալ կը ներկայանայ մեզի Դրդ . դարը, ուր Աւետարա-
նի անձնանուէր քարոզութեանց միջոցով Հայոց մէջ
յանկարծ մուտ կը գործէ քրիստոնէական ներանձն կեան-
քին եղափոխութիւնն՝ իր արեւելեան այնժամու պարզ
տիտղոսներով՝ խորապէս ու բովանդակապէս աղդելով
երկրին պետական եւ ուսումնական վիճակին վրայ :

Տրդատ՝ առաջնորդութեամբ Ս . Գրիգոր Լուսաւո-
րիչի՝ կը դառնայ քրիստոնէութեան հաւատքին, երկար
կռուելէն ետք այդ երկնաւոր հեղ ու անդէն իմաստու-
թեան հետ, ու հրաման կը հանէ որ Հայաստանի հին
կրօնի մեհնանները կործանուին, անոնց վրայ կանգնուին
քրիստոնէական տաճարներ :

Իայց հաւատք պարտադրելն ու քարոզելը չէր բա-
ւական, այդ հաւատքն ընդունել տալու եւ տեսեցունելու
համար՝ հարկ էր նաեւ կրթել հոգիները, ու ասոր համար
անհրաժեշտ էր ուսում եւ դպրութիւն : Սակայն ադոր
համար ալ կը պակսէր Հայուն մեծ միջոց մը, բնիկ ու
կախարհեալ գիրը, որ չէր գրեթէ կազմակերպեալ : Այդ
պակասն ալ չլուսահատեցուց Ս . Գրիգորն ու Տրդատը :

Ագաթանգեղոս քարտուղարն արքունի կաւանդէ՝
որ Տրդատ, Լուսաւորիչի առաջնորդութեամբ, կանգնել
տուաւ երկու տեսակ դպրոցներ—որոց մին կը կոչուէր
քաղաւորական, ուր կը կրթուէին արքայազն ու տոհ-

ժիկ մանուկներ եւ որոց գլուխ կըլլար ինք Տրդատ, իսկ
միւսներն հասարակաց դպրոցներ՝ հայաստան աշխարհին
այլեւայլ կողմերն հասարակաց կրթութեան յարմար-
ցուած :

Այս դպրերուն՝ սովորեցան Հայք երթալ Նգե-
սիա, Բիւզանդիոն, Աթէնք, Կեսարիա, Աղեքսան-
դրիա՝ պարապելու համար իմաստասիրօրէն թէ՛ կրօ-
նական թէ՛ արտաքին ուսմանց : Որով՝ նոյն դպրերու
ուսումնականք առ հասարակ գիտէին իրենց հայրենի
լեզուին հաւասար՝ յոյն եւ ասորի լեզուները՝ մինչ
հասարակ ժողովուրդը՝ չունենալով այդ լեզուներուն
կատարեալ տեղեկութիւն (որով կը կատարուէին եկեղե-
ցական պաշտամունք) շատ անգամ պէտք հունենար
թարգմաններու : Պարսիկ լեզուն ալ ծանօթ էր շատե-
րուն՝ մանաւանդ քաղաքական յարաբերութեանց պատ-
ճառով :

Ահա այս կիսանորոգ վիճակին մէջ էր Չորրորդ դա-
րուն քրիստոնէացեալն Հայաստան աշխարհ, բայց մեզի
այն ատենէն ցարդ հասած են սակաւաթիւ Հայրապետաց
ու մատենագրաց անունները, որոնց վրայ սկսինք գրել :

ՊԼՈՒԻ ԻԱ.

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻԶ, զոր յոյն մեծ եկեղեցին ցարդ կը տօնէ յատուկ վեհութեամբ ՄԷՂԱԼՈՒՅ ԱՐՄԷՆՈՅ կոչումով՝ իր շարականին մէջ, եղաւ Հայոց քրիստոնէական կրօնին ու լեզուին հայր և առաջնորդ: Ծնաւ 247ին:

Երբ Տրդատի հայրը Խոսրով սուսերահար դաւաճանուեցաւ, որուն հեղինակն Անակ Պարթեւ մեռաւ գետալէժ՝ փախչելուն ատեն, եւթաղ անուն քրիստոնեայ մը Գամիր աղգով՝ Անակի սերունդին կոտորածէն ազատեց երեքամեայ մանուկ մը՝ անոր ստընտու Սոփիայի հետ, որ էր քոյր այդ եւթաղին: Ու եւթաղ եկաւ այդ մանուկովն՝ իր քրոջն ու քեռայրին հետ՝ Կապադովկիացոց աշխարհը (այժմու Կեսարիան): Ահա հոն այդ Պահլաւ մանուկը (Գր. Լուսաւորիչ)՝ ծաղկեցաւ աճեցաւ քրիստոնէական ուսման մէջ հոյակապ իմաստասէր Փիրմիլիանոսի տեսչութեամբ:

Ապա ամուսնացաւ Դաւիթ անուն անձի մը Մաւրիամ աղջկանն հետ, որմէ ունեցաւ երկու որդի՝ Վրդանէս ու Արիստակէս: Ամուսնութեան երրորդ տարին իրարու հաւանութեամբ բաժնուեցան այր ու կին. կրտսեր որդին մօրն հետ մեկնեցաւ կուսանաց մենաստան մը, ու քիչ ետքն հայրն ալ՝ դայեակին քով ձգելով իր երէց որդին՝ ելաւ գնաց Տրդատի քով, որ էր թշնամի

քրիստոնէութեան՝ նմանութեամբ Հռոմի կայսերուն և հետեւանքով իր առած ժամանակակից փիլիսոփայական արտաքին կրթութեան:

Ս. Գրիգորի այդ պանդխտութեանը մէջ՝ Տրդատ ստիպեց զայն որ պաշտէ իր դէքը, մանաւանդ երբ նորէն մտաւ իր հարց աշխարհը: Աւանդական-եկեղեցական պատմութիւնը շատ չարչարանք կը զրուցէ, որ Ս. Գրիգոր կրեց Տրդատը դարձի չբերած՝ մինչեւ տասներեք տարի Խոր վերապի գետնարգելութիւն մը, որմէ ետք Տրդատ դարձի և քրիստոնէութեան լոյսին գալով՝ Լուսաւորիչի հետ — այս անգամ արժանապէս բարձրացած կաթողիկոսական աթոռ — քրիստոնէացուցին Հայաստան դիցակրօնութիւնը՝ ջնջելով եղծ հինէն ինչ որ աւելորդ էր ու պաշտօն աւելորդին և վտանգաւոր խափանարար այս կրօնափոխութեան, և ըստ սկզբանց արեւելեան մեծ եկեղեցիին՝ պատուաստելով ինչ որ դեռ ունէր իր գոյութեան կցորդ իրաւունքն՝ երկինքի ու անոր նոր ճառագայթին իբրեւ ցոլացուցիչ և դիւրացուցիչ ժամանակակից բարուց վերաբերումով:

Կրօնական ու իմացական ալ այս յեղափոխութեան մէջ՝ Լուսաւորիչի հզօր Աջին ու խորհուրդներու զօրավիգն ու մեծ խորհրդաղբիւրն եղաւ արեւելքի յունական մեծ եկեղեցին, իր սկզբնահանճար հայրապետներով և սկզբնանշոյլ փիլիսոփայութիւններովը, ինչպէս պիտի ըլլար դար մը ետքն ալ՝ իր սկզբնաղբիւր մատենաներովը փիլիսոփայութիւններով և Աղեքսանդրեան Աթենական ու Բիւզանդական դպրոցներով և վարդապետութիւններովը՝ մեր Ս. Թարգմանչաց համար:

Ս. Լուսաւորիչի ընծայուած ծանօթ գրական գործն է Յանախապատում մատենանը, որ ունի քսաներեք ճա-

ուեր եկեղեցական ու կենցաղական բարձր առանձին ու մշակական ալ նիւթերու վրայ՝ քիչ մը առատախօս այլ հիւսուած պարզ ու գեղեցիկ հպկաքանութեամբ:

Ա. գլուխն և գիրքը կըսկսի մեծվայելչօրէն՝ ի մաստափրելով Աստուծոյ գոյութիւնն և անհասութիւնը, հետեւելով հաւանաբար բազմօք՝ յունական ընկալեալ նուիրական իմաստութեան մը և բովանդակելով լուսաւոր ներշնչեալ ու աւանդեալ ժամանակակից աստուածային վարդապետութիւններն՝ արագ պարզ ու յաճախաբան լեզուով ու ծանր սահուն գրաբառով մը: Կա՛յ հոն երակն հոգեւեալ բացատրութեանց երկնային տնօրինութեանց և տրամաբանութիւն յայտնութեանց: Ըստ պատմական ու աստուածաշնչական փիլիսոփայութեանն՝ այս Ա. գլուխն և հետեւորդ գլուխներէն քանի մը մասեր՝ շատ կողմերով համեմատելի են յանուն Սողոմոնի հասած իմաստութիւն գիրքին հետ: Կան հոն բնաբանական տեսութիւնք՝ մանր աստուածաբանօրէն բացատրեալ. երրորդութեան վարդապետութեան վրայ ամէնաւնուրը յատկաբանութիւնք, առաքինութեան աստուածաբանութիւնք՝ Ս. Գիրքի ամէն մասերէն վկայագրեալ:

Միւս գլուխներուն մէջ ալ՝ խառն աստուածաբանականին հետ՝ կը հանդիսանան վանականաց և հոգեւոր տնտեսութեանց ինչպէս նաեւ մարմնաւորաց՝ հողագործական, հովուական և բարունական կանոններու խրատներ. բարի կենցաղի յորդ ալ անտաղտուկ յորդօրէնք:

Ե. գլուխը կամ ճառը՝ Աստուծոյ ճշմարտութեան բարութեան և հաղորդական արարածափրութեան վրայ շատ խոր ու փիլիսոփայօրէն կատուածաբանէ՝ ընծայելով շատ բարի դիւրութիւններ արդի հոգեբանական գիտութեանց ու փիլիսոփայութեանց հետ ալ հաշտուե-

լու: Է. Գլուխը կը ճառէ կախարդաց և չարաբարոյ կանանց վրայ, որ իբր ամէն ժամանակ զուգակեաց են, ու կը յանդիմանէ հայրապետօրէն: Այսպէս՝ Յաճախապատու մը կը ներկայանայ մինչև վերջ՝ միապաղաղ ընդելուզուով մը արձանագրեալ՝ վսեմ՝ յորդորական մը նոր քրիստոնէացեալ տոհմին բոլոր պէտքերն ու թերութիւնները վեհաբար ակնարկելով ու յաճախաբանելով անկեղծօրէն:

Ս. Լուսաւորիչ՝ հաւանաբար հայերէն շարագրեց այս գիրքը՝ լեցունելով հայերէն գիրերուն պակասն յոյն գիրերով, եթէ անհաւաստի է ոմանց ընծայելն այս Յաճախապատու մը Ս. Մեսրոպի ոսկի գրիչին, որով թերեւ մեր գիրերուն մեծ գաիչը վերջնական շարագրութիւնը ձուլեց՝ Ս. Լուսաւորիչէն աւանդուած անհամար յորդորներուն և քարոզներուն: Ամէն պարագայով՝ այս սրբանուէր գիրքը՝ կըրնանք համարել Գ. րդ և Ե. րդ դարերու յունա-քրիստոնէական փիլիսոփայութեան մը Հայոց պատշաճեցուցմամբ բովանդակութիւնը:

Ս. Դրիգոր Լուսաւորիչի կընծայութիւն նաեւ քանի մը մանր երկափրութիւններ, ինչպէս են երեսուն թիւով եկեղեցական կանոններ, Հաւատոյ հանգանակին իրբեկնիք հայական և լուսաւորչական իսկ մեք փառաւորեցուք, Աստուած մեծ հօգ Եւ փառաւորեալ քաւորը, որ երգած կաւանդուի Ս. Հռիփսիմեանց և Գալիանեանց մարմիններն ամփոփելու առեն. նաեւ երկու աղօթք՝ օրհնեալ Է մարդասիրութիւն ԲՈՏԵՐ ԻՍԻ, Եւ աղաչեմ զՔեզ սկիզբներով:

Հին դարերէն դէպի նոր դարերն անցումի հսկայ աղամանդեայ օղակ մըն է Ս. Լուսաւորիչ և իր ժամանակը՝ թէ՛ աշխարհօրէն թէ՛ եկեղեցօրէն թէ՛ մանա-

ւանդ գրականօրէն, վասն զի իրմով կը նորոգուի նաեւ հայ հին գրականութիւնն իր ամէնէն աւելի զտեալ ու սրբայայտ ձևովն և ոճով, ու կը դրուի սկիզբն յաջորդ դարերու բարգաւաճ ու աննման մատենագրութեանց և թարգմանութեանց, որ վեհացուցին հայ լեզուն և տուին անոր կնիք անմահութեան: Անոր համար ահա մենք ալ իր վրայ մասնաւորապէս քիչ մը աւելի յանախարանցիմք:

Բացի հայ եկեղեցւոյ վեհափառ տօնախմբութիւններէն Ս. Լուսաւորիչի համար՝ յոյն մեծ Եկեղեցին ալ կը տօնէ ցարդ զինքն իր թրթռուն վսեմութեամբ և շարականներով, յորս կը հռչակէ զՍ. Լուսաւորիչ Մեծ հայր (Մեղալոյ արմէնոյ). կը տօնէ նաեւ արեւմտեան եկեղեցին յատուկ օրով մը՝ սրբազանելով Անոր Ս. յիշատակը:

Վերջին դարերու արուեստակեալ ու շահագործեալ հայ կեղծ ու կապիկ մեծութեանց հանդէպ՝ քրիստոնէութենէն ետք՝ մեր նախնի դարերուն առաջին հայ ճշմարիտ մեծութիւնն ու մեծ մարդն է Ս. Գր. Լուսաւորիչ պատմապէս ու գրականապէս, որմէ շառաւիղեցան մեր հնգեակ մը մեծ մարդիկն օրէնադիրներն ու մեծ թարգմանիչները:

ՓԼՈՒԽ ԻՔ.

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի միջոցով Հայոց մէջ կատարուած հիմնական վերանորոգութեանց և հրաշից ալ պատմութիւնը գրել՝ յանձնեց Տրդատ Ա. զաբանգեղոսի, որ էր աղգով Հռոմայեցի և քարտուղար արքունի՝ Հռոմէն ի Հայս եկած:

Ինք անշուշտ գիտէր քաջ յոյն և լատին լեզուները, այլ՝ քննաբաններէ ոմանց կարծիքին հակառակ՝ իր այս յանձնարարեալ պատմութիւնն հայերէն գրած ըլլալուն կողմն ենք. համարելով որ՝ ինչպէս իր ժամանակակից ու յաջորդ դարուն հայ մեծ վարդապետներ Ս. Սահակ, Ս. Մեսրոպ, Եզնիկ և այլք եղած էին քաջ յանաղէտներ ալ ու կը գրէին յոյնի պէս յունարէն՝ քրիստոնէական հոգեկցորդութեամբ ու կարօտութեամբ դիւրանալով իրենց այդ տիրող լեզուն՝ նոյնպէս Ագաթանգեղոս ալ երկար բնակութեամբն ի Հայս և ուսումնասէր հանճարովը՝ սորված էր քաջ հայ լեզուն այդպէս մատենագրելու աստիճան: Ասկէ զատ՝ կան լեզուագիտական պատճառներ ալ, որ կը փաստեն լիով բնագիրին հայերէն ըլլալն և որ մեր սահմանը չներեր հոս մէջ բերել:

Ագաթանգեղոս կապրէր չորրորդ դարու սկիզբները, ու եղաւ ներկայ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի քարոզութեանց և ականատես անոր բազմաթիւ մեծագործութեանց: Մովսէս Խորենացի կանուանէ զայն «յաջող քար-

տուղար», Ղազար Փարպեցի «այր բանիբուն գիտութեամբ և լի ամենայն հրահանգիւ, արագաբան 'ի կարգադրութիւն ճառից և յարմարագիր 'ի պատմութիւնս») Իր անունը ծագած է յունական Ագաթոս և Անկելոս բառերէն, որ կը նշանակեն բարի հրեշտակ կամ բարի աւետիսի:

Արքունի հրամանով ձեռնարկուած՝ իր այս պատմութեան համար կըսէ ինք, «Հասեալ առ իս հրամանի 'ի մեծ արքայէն Տրդատայ, կարգել ինձ 'ի ձեռնարկութենէ նշանագիրաւ ժամանակագրաց՝ զհայրենականացն գործս քաջութեան» . և կըսկսի գունագեղ ու հրաշապատում ոճով՝ յիշատակագրելով նաեւ իրմէն հին ժամանակաց ալ կարգ մը դէպքեր: որ կը քաղէր իրմէն նախորդ գրուածներէն: Ճարտար է իր կարգաբանութեամբն ալ, որ արդիւնքն է իր հոռոմեական դատարարակութեան:

Հայ գլխաւոր պատմիչք միաբան կը գրուատեն Ագաթանգեղոսը: Իր գրուածքը կը բաժնուի երեք մասի. Առաջինն է Ս. Լուսաւորիչի վկայաբանութիւնը, երկրորդը մակագրուած է հեղինակին կողմէն՝ վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի առն Ասուծոյ, ու երրորդին խորագիրն է՝ դարձ փրկութեան աշխարհիս Հայաստան ընդ ձեռն սրբոյ նահասակի:

Իր ճոխ և հեղինակարդ ոճովն հրաշապատմութեամբ և ընդարձակ աստուածաբանութեամբ՝ Ագաթանգեղոս, ըստ վերջին եզրակացութեան քննադանից, այսօրուան վիճակին մէջ 456էն ետք՝ զատ զատ գործերէ (Վարք Ս. Գր. Լուսաւորիչի, վկայաբանութիւն Ս. Գրիգորի և Սրբոց Հռիփսիմեանց, տեսիլ Ս. Գրիգորի) կազմուած համարուած է: Պատմական ստուգութիւն կըրնայ ունե-

նալ այն մասն՝ որ կը խօսի Ս. Գրիգորի վարուց վրայ, որ և է պատմութիւն դարձին Հայոց 'ի քրիստոնէութիւն:

Ագաթանգեղոսի ձեռագրաց ամէնէն հինն ու ընտիրն է՝ երկաթագիր կրկնագիր օրինակը Վիեննայի Մխիթարեանց մատենադարանին մէջ:

ՊԼՈՒԽ ԻՊ.

Ըստ հին դրութեան՝ Ագաթանգեղոսէն ետք կուգայ ժամանակակցաբար Զեյնոբ Գլալի, որ էր ասորի, և Ս. Գրիգորի հետ եկած էր Կեսարիայէն Հայաստան՝ ծաւալելու համար նորաքրիստոնեայ Հայոց մէջ իր ներակրթուած կրօնական կարգերը:

Ս. Լուսաւորիչ՝ Մուշի մօտ Խննակնեան կամ Ս. Կարապետի վանքն հիմնելով՝ հոն առաջնորդ ու վանահայր կարգեց Զեյնոբը:

Այսչափ իր անձին վրայ,

Իսկ իր անունով մեզի հասած պատմութիւնը, զոր նորագոյն քննաբանք Շրդ դարու Յովհան Մամիկոնեանի կընծայեն, կըսկսի քանի մը նամակներով:

Ասոնց առաջինը՝ Ս. Լուսաւորիչ կը գրէ առ Ղեւոնդիոս յոյն հայրապետը Կեսարիայի: Զենոբ համառօտութեամբ կաւանդէ նաեւ Ս. Լուսաւորիչի պատմութիւնը, խորովի մահն Անակայ ձեռքով, մուտն ի վիրապը Ս. Գր. Լուսաւորիչի, քրիստոնէութեան ի Հայս քարոզութիւնն են:

Վերջին թուղթին խորագիրն է՝ «Վասն պատերազմին որ յԱրձանն եղեւ, որով կը պատմէ Տրդատայ պատերազմներն ու քաջութիւնները, և այս թուղթով կաւարտի իր գիրքը:

Զենոբ Գլալի գիրքը կրած է շատ աղաւաղութիւն՝ անհմուտ գրիչներու միջոցով: Եւ ասկէ է լեզուին տկարութիւնը բառերու և ոճերու անհարադատութիւնն ու երբեմն առհասարակ մթութիւն: Հայերէնը կը համարուի թարգմանութիւն՝ հաւանաբար ասորի բնագիրին:

Ս. Լուսաւորիչի ու Հայոց քրիստոնէացման պարագայից վրայ իբրեւ պատմութիւն մասնական՝ այս գիրքն ունի իր յատուկ արժէքը:

Զենոբ Գլալի գրոց երկու թարգմանութիւններ եղած են ի ֆրանսերէն:

Ներսէս Պարթեւէ չունինք թէպէտ յիշատակ մը մատենագրական՝ բաց ի քանի մը աղօթներէ ու հանգրստեան շարականներէ՝ բաց իր ժամանակի հոգեւորական իրաց վրայ իր հրաշալի ազդեցութեանց համեմատ՝ կը մակարեցուին նաեւ իր մատենագրական ազդեցութիւններն ալ, մասաւանդ իր աշակերտներուն և իր շառաւիղներուն միջոցով:

Ինք՝ Փառնկրսեհի վախճանէն ետք՝ Հայոց մեծամեծաց և ժողովուրդին միաձայն հաւանութեամբ ընտրուեցաւ հայրապետ: Յուսիկի թոռն և Ագաթանգեղոսի ու Տիրան թաղաւորի Բամբիշն քրոջ որդին էր, որ ուսմամբ և բարեպաշտութեամբ զարգացաւ ի Կեսարիա: Եւ մտաւ ղինուորական կարգի մէջ որպէս սենեկապետ և զինակիր արքայի: Քաղցրաբարոյ էր բարձրաստակ ու գեղեցկանձն:

Կաւանդուի նաեւ՝ անցած ըլլալ Կ. Պոլիս և հոն Յունաց երեւելի իշխանի մը աղջրկանն հետ ամուսնացած, որոյ պտուղն եղաւ Ս. Սահակ Պարթեւ: Իր կաթողիկոսութեան ատեն՝ իր հայրենեաց խեղճութեան և անկումին միակ դարման համարեց ժառանգաւորաց կըր-

թուլթիւնը: Բոլոր Հայոց մէջ բաղմացուց վանքերը դարձանոցները, որոնց թիւն ումանք կը հասցունեն 2000ի և որոնց բարեկարգութեան համար սահմանեց կարգեր կանոններ՝ ըստ յունական կրթութեան:

Հոգիներու վրայ Ներսէս Պարթեւի ազդեցութիւնը շատ մեծ եղած է, որոյ համար նաեւ կոչուած է մեծ ու աշխարհակալ հոգեւոյց, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչէն ետք՝ մեծ բարեկարգիչն հայ ազգին:

Ումանք իր արդիւնքը կը համարին նաեւ Մաշտոցը, եթէ ոչ պատարագամատոյցն ու ժամագիրքն ալ: Կը համարուի նաեւ՝ որ ինք Ս. Բարսեղի պէս յարգարած ըլլայ մասամբ եկեղեցական մատենաները:

Հոգեւորի մասին իր ամբաւ գործունէութիւններն ու արիական մահը թունաւորեալ՝ նշան են թէ ինք անկեալ ու ապաշնորհ չըլլալարի մը մէջ կատարած է բոլորանուէր ճգամբ հոգեւոյց երկրորդ վերանորոգութեան գործն՝ ի Հայս մեծ ու խանդաղատելի հեղինակութեամբ մը՝ պատրաստելով իր անմիջական մեծ յաջորդացն յարգարեալ կալուած մը կրօնական ու մատենագրական արքայազորութեանց:

ՊԼՈՒԹ ԻԴ

Պարոյր կամ Պրոյեքտիսոս հայկազն ալ՝ էր նշանաւոր պերճախօս 4րդ դարու մէջ:

Իր նախնական կրթութիւնն առաւ Անտիոքի մէջ Ուլպիանոս հռետորէն. ապա Աթէնք անցնելով բարեկամացաւ Հեփեստիոն կոչուած յոյն ուսանողի մը հետ: Երկուքն ալ աղքատ էին և ունէին միայն մէկ ձեռք հագուստ. երբ մին դասի կերթար՝ միւսն ստիպուած էր հագուստի չզոյւութեան համար տուէր փակուիլ: Երկուքն ալ մեծ հմտութիւն կը ցուցնէին ճարտասանութեան մէջ, բայց Հեփեստիոն վաղ մեռաւ. և Պարոյր, Աթէնքի ճարտարխօսութեան ուսուցիչ Յուլիոսի մեկնելէն ետք, անոր տեղ ճարտարխօսութեան վարպետ նշանակուեցաւ:

Ունեցաւ շատ նախանձորդներ, այլ իմաստութեամբ տոկալով անոնց հալածանքին՝ շարունակեց իր փայլուն դասախօսութիւններն և եղաւ արժանի Աթէնքի քաղաքագետին Կոստանդին կայսրին ու Հռոմի աղնուականներուն գնահատութեան:

Իր հակառակորդներն՝ անգամ մը յաջողեցան Աթէնքէն աքսորել տալ զինքը: Այդ աքսորանաց մէջ ապրեցաւ աղքատութեամբ, բայց քիչ ատենէն նորէն դարձաւ Աթէնք. հոն բաղդն օգնեց իրեն, քաղաքին բղէչին առաջարկեց որ ճարտարախօսք ընտրեն իրենցմէ մէկն՝ որ խօսի լաւագոյն ճառը, պայմանով որ իրմէ ետքը Պրոյ-

երեսիոս ճառէ . իմաստակները վախճալով Պրոյերեսիոսի անունէն յայտարարեցին՝ որ առանց պատրաստութեան չեն կրնար ճառել : Պրոյերեսիոս մէջտեղ ելաւ և աներկիւղ առաջարկեց իր ոտխաց՝ սր ընտրեն ուղած նիւթերն և ինք ճառէ առժամայն անոր վրայ . ոտխներն ալ ընտրեցին ու առաջարկեցին ամէնադժուար նիւթ մը . հայ մեծ հռետորն այն ատեն ինդրեց՝ որ նշանադիրներն ի դիր առնուն իր խօսելիքն և բովանդակ լսարանը լռութեամբ ունկնդրէ մինչև վերջն՝ առանց ծափահարելու : Իր ատենախօսութիւնն այնքան սքանչելի ու իմաստալից եղաւ՝ որ ունկնդիրք ներդարեցան պարտադրեալ լռութեան և չծափահարելու պատուէրին վրայ . նշանագիրք հազիւ կը հասնէին խօսողին արագութեան :

Երբ աւարտեց այսպէս իր ճառը՝ կարելի է, ըսաւ, սխալ բան մը ըսած ըլլամ կամ սխալ նշանադրած ըլլան, ու սկսաւ ծայրէ ի ծայր նորէն կրկնել ճառը : Ասոր վրայ ունկնդիրք հիացմամբ զինքը կը հռչակէին նոր Հերմէս մը, ճարտարխօսութեան աստուածը :

Եւ Պարոյր փառաւորութեամբ արժանաւորագոյն ամթոռով մը . բայց ոտխաց նախանձը փորձեց նորէն ձգել զինքը, որուն հարկ եղաւ կենալ յԱթէնա իրրեւ սոսկական մէկը : Այսպէս քանիցս տանելով բարձրացման անկման ներհակները՝ վերջապէս Կոստանդ մեծ պատիւով զրկեց զինքն Հռոմ . հոն՝ յաւիտենական քաղաքին մեծերուն ստիպումով՝ խօսեցաւ գովեստ մը այդ քաղաքին վրայ և յայտնուեցաւ իրրեւ ճարտարախօս գերագոյն : Հռոմայեցիք ընծայեցին իրեն պղինձէ արձան մը՝ վրան դրոշմելով սա պանծալի տողը :

Թագուհին Հռոմ՝ քագաւորի բանին . Յուլիանոս ինքնակալն ալ անոր գրած մէկ թուղթին մէջ անուանեց

զինքն «Յորդառատ և անարգել գետ պերճախօսութեան, և հզօր ասացուածովն ամենեւին նման Պերիկղեայ :» Վերջապէս կամաւ հրաժարեցաւ Աթէնքի իր ճարտասանական ամթոռէն, զի արդէն իննսունամեայ ծերունի մը եղած էր : Այն ատեն էր ահա՝ որ Եւնարիոս, իր կենսագիրը, տասնըեօթնամեայ պատանի մը՝ աշակերտեցաւ իրեն հինգ տարիի չափ :

Պրոյեսերիոս մեռաւ իննսունհինգամեայ լի փառքով . «Տեսի զնա, կըսէ Եւնարիոս, ալեւոր սպիտակահեր արծաթափայլ, տնցեալ գութսունեւեօթնամօք, որպէս ինքն ասէր, բայց էր ժիր յոյժ, որպիսի ալեւոր չէի երբէք տեսալ, և համարեցայ զնա անմահ ոք :»

Մեղք որ արդ ոչինչ ունինք գրաւոր՝ այդ բանաւոր անմահն . . . :

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

Չորոշող դարու եկեղեցական մատենագիրներուն կարեւորագոյններէն է նաեւ Փաւոսոս Բուզանդ պատմագիրը, որուն թէ՛ ազգին և թէ՛ կիրարկած լեզուին վրայ տարբեր կարծիքներ կան:

Ասոնցմէ հաւանագոյնն է՝ թէ Փաւսոս Բուզանդ հայ եկեղեցիին մէջ երկար ատեն պաշտօնավարող յոյն հոգեւորական մըն էր, որ իր ուսումնի առած էր գլխաւորապէս Բիւզանդիոնի մէջ, աստիճանով եպիսկոպոս թեմակալ (հոգաբարձու) Ներսէս Պարթեւի մօտ՝ տեսուչ աղքատանոցաց:

Բուզանդի յոյն ըլլալուն գլխաւոր նշան մըն է նաեւ իր նախատական լեզուն, որով կը նշաւակէ Հայոց քրիստոնէութիւնն իբրեւ մոլորութիւն և մարդկային կրօն:

Բուզանդի եկեղեցական պատմութիւնը Ս. Լուսաւորիչէն սկսելով՝ կը պարունակէ մինչեւ 387 թուին սրբազան պատմութիւնը, ուր ընդարձակ կը գրէ Արիստակէսի, Վրդանէսի, Գրիգորիսի, Յուսիկի, Դանիէլի, Ներսէս մեծի և այլոց վրայ:

Բուզանդաբանը բաժնուած է չորս դպրութեան և կը պարունակէ 29 տարուան պատմութիւն: Սկսելով Խոսրով երկրորդի ժամանակէն՝ մինչեւ Խոսրով երրորդի թագաւորութեան և Ասպուրակէսի կաթողիկոսութեան վերջը կը ժամանէ: Բուզանդ կը խօսի մանաւանդ եկեղեցական

երաց վրայ և կը սկսի երրորդ դպրութենէն՝ թերեւս առաջին ու երկրորդ դպրութիւններ համարելով իրմէ առջի պատմաբաններու (Ներուէնայի և Ագաթանգեղոսի) գրածները, կամ ինք գրած ըլլալով առջի երկու դպրութիւններն ալ՝ որ կորսուած են արդ:

Երրորդ դպրութիւնը կը պարունակէ՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի և որդւոցն ու թոռանց հայրապետութիւնը մանր կարգով: Չորրորդը կը պարունակէ գլխաւորապէս Մեծն Ներսէս Պարթեւի պատմութիւնը, անոր գործունէութիւններն անուշ մանրախօսութեամբ մը: Հինգերորդ դպրութիւնը կը պարունակէ աւելի քաղաքական իրեր և Մեծն Ներսէս Պարթեւի մահուան պարագաները: Վեցերորդը կը պարունակէ Հայոց իշխանութեան երկու մասի բաժնուիլը՝ յունական բաժին և պարսկական բաժին — և քանի մը եպիսկոպոսներու կենսագրութիւնները:

Բուզանդի գործը կը պարունակէ նաեւ՝ շատ հետաքրքրական բաներ նախարարութեանց տոհմային սովորութեանց և աւանդութեանց վրայ՝ սրտաշարժ ու ճարտարաբան ոճով:

Լեզուն առ հասարակ պատմական պարզութեամբ մը օծուած է, ուրեք լայնբան և անոճ:

Ս. Լուսաւորիչէն ցայսօլայր՝ այս քանի մը յառաջապահ մասնական մատենագիրներով կողջունուի վերջապէս մեր մատենագրութեան բուն Ոսկեդարը, որուն գրօշակիր կրնանք դնել —

Ս. Սահակ Պարթեւը, որ էր որդի Մեծն Ներսէս Պարթեւի՝ յոյն աշխուական մօրմէ ծնած: Իւր սրբազան հօրը մահուան ժամանակ կը գտնուէր Կ. Պոլիս՝ ուսումնասիրելով հաւանաբար Ակումբաներու մեծ վանքը: Հոն աւագ մանաւանդ յունական մատենագրական մեծ լե-

զուհի, զոր իւրացուց հայրենի լեզուին հաւասար հմտութեամբ և, ըստ Փարայեցուցն, Յունաց վարդապետներն իսկ կը գերազանցէր. գիտէր նաև պարսկերէն ու հաւանաբար ասորերէն, առաջինն իբրեւ տիրող լեզու 'ի Հայս, երկրորդն իբրեւ ցայնվայր մատենադրապէս կիրարկեալ լեզու մը: Հոն՝ որպէս զի իրմով չըսպառի Ս. Լուսաւորիչի նուիրական ցեղն՝ ամուսնացաւ ալ. գրեթէ քաղդարար միակ Սահականոյ աղջիկ մը ունենալով՝ Ս. Սահակ չհասաւ իր նկատեալ գաղափարին, որով Ս. Լուսաւորիչի վերջին շառաւիղն եղաւ ինք Ս. Սահակ Պարթեւ:

Դարձին 'ի Հայս՝ Ասպուրակէս կաթողիկոսին վախճանէն ետք՝ ժողովուրդն համայն՝ Խոսրով թագաւորին հետ՝ Ս. Սահակի յանձնեց հայրապետական աթոռը, և Վառձապուհ ուսումնասէրին թագաւորութեան ժամանակ՝ Ս. Մեսրոպ ալ գալով առ Ս. Սահակ, երեքին հեղինակաւոր ջանիւք վերջնական հիմը դրուեցաւ հայ մատենագրութեան Ոսկեդարին:

Ս. Սահակ ու Մեսրոպ՝ խանդաղած ազնուական եռանդով օծուած քրիստոնէական վեհանձնութեամբ և թեքուած յունական նուրբ կրթութեամբ՝ Հայաստանի շատ կողմերը բացին կրթարաններ հայ մանկութեան ու երիտասարդութեան համար, միւս կողմէն ալ քննողելով հաւատքի վսեմութիւնն և բարուց մաքրութիւնը: Հայոց գիրերը գտնուելէն ետք ալ՝ այդ կրթարաններէն ելնող յաջողագոյն աշուկերտներ զրկուեցան ժամանակին գիտութեան մեծ կենդրոններն՝ հետեւելու համար թարգմանչական և իմաստասիրական ուսմանց՝ իրենց վարդապետաց ջանքն ու իղձերը պսակելով բարունական կատարելութեամբ:

Գրականին հաւասար՝ վարչական ու մերթ քաղաքական բարձր գործերու միջամտութեամբ, առաքելի հայրապետի մը անդուլ գործունէութեամբ՝ Ս. Սահակ, երբեմն հայրապետական բարձր կատարէն երբեմն հրաժարեալ առանձնութեան մէջէն, չդադրեցաւ իր վերանորոգեալ հօտին վրայ հսկելէ՝ ազնիւ և քրիստոնեայ ժրութեամբ մինչեւ որ վերջին ընտրութեան ատեն «Քահանայանալ 'ի վերայ տիրանենդ ժողովրդոց ո'չ կարեմ» ըսելով՝ քաշուեցաւ Դուին քաղաքին քովերն, և ապա Բագրեւանդաց մէջ կնքեց իր սրբական կեանքն իբր իննըսամեայ՝ 439ին:

Ս. Խորենացին այսպէս կը կնքէ՝ այդ կեանքին յիշատակալից պատկերը, «Մանկանացու ծնեալ՝ անմահ զիւրն յիշատակ եթող. պատուեաց զպատկերն, պատկառեաց 'ի կոչնականէն, փոխանորդեաց զկեանսն»:

Իր դրաւոր յիշատակաց մէջ նշանաւոր են իր թարգմանութիւնները, մանաւանդ Ս. գրոց սքանչելապարզ թարգմանութիւնները, որ մեծ մասամբ ծնունդ են իր ոսկեղէն գրիչին(*): Ինքնագրաց մէջ նշանակելի է կանոնական քուղք մը վեց դուսիս, զոր գրեց Վաղարշապատի ժողովէն ետք՝ զեղեցիկ շարագրութեամբ:

Ասոր խորագիրներն են. —

Ա. Յաղագս Եպիսկոպոսաց թէ ո'րպէս պարտ է ունել զընտանիս Ս. Եկեղեցւոյ:

Բ. Թէ ո'րպէս պարտ է զկանոնական զկարգն հաստատուն պահել յեկեղեցիս Աստուծոյ:

(*) Տե՛ս մանանդ Զ. Արսէն Բագրատունիի Վերջաբանն առ վարժապետս, էջ 630 — Քերականութեան 'ի պէտս զարգացելոց. տպագրութիւն Վենետիկ 1852:

Գ. Կարգ քահանայից առ ժողովրդականս, և նոցին ժողովրդականաց հնազանդութիւն, և կարգ ուղղութեան առ քահանայս :

Դ. Թէ ո՛րպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի և որոշման վանաց :

Ե. Թէ ո՛րպէս պարտ է եպիսկոպոսին պահել զգանձս եկեղեցւոյ, կամ ո՛րոց ո՛րպէս մատակարարել :

Զ. Գիր աւանդութեան յաղագս կարգի սպասաւորաց Սրբոյ Եկեղեցւոյ և պտղոց ժողովրդականաց ընծայելոց 'ի տուն Աստուծոյ :

Ս. Սահակի կրնձայութիւն նաեւ Մաշտոցի Քահանայօրհնէքը, Քահանայաքաղը, Աւխարհաքաղը, գիշերային ժամերգութեան հորս Քարոզները, Աւագ շարթուերգութեամբ Շաբաղանները (բացի քանի մը օրհնութիւններէ), որոցմով կը յայտնուի նա ինքն հոգերգութիւն՝ միանգամայն երաժիշտ սրբազան :

Ասոնցմէ զատ կան իր Թուղթերն ալ :

Եւ այս ամէնոն մէջ կերելի նա՝ վի՛հ մեծա՛նձն և առաքինի՛ առաքնալ մը լուսոյ և կրօնին Լուսոյ :

ՊԼՈՒԽ ԻԶ.

Ս. ՄԵՍՐՈՊ

ԳՐԻՑ ԳՐՈՑ

Ինչ որ Պիւթաղոր աշխարհիմաստ լայնագոյն հոգետեսութեամբ եղաւ Յունաստանի՝ մանաւանդ Մեծն Յունաստանի (Իտալիայի)՝ վերածնութեան համար նոյնը, կըրնանք ըսել, եղաւ՝ աւելի տեղական իմաստութեամբ և համեստ սրբագործութեամբ, Ս. Սահակէն ետք, Ս. ՄԵՍՐՈՊ՝ հին Հայոց գաւառաց համար, որ՝ թէպէտ նորոգութեամբ կենդանագործութեամբ քրիստոնէութեան լոյսով կը կարօտէին ընդիլ լուսամիտի մը Ս. միջնորդութեան :

Տարօնի Հացեկաց գիւղէն Վարդանի մը որդին էր Մեսրոպ՝ մանկութենէն վարժութեամբ ժամանակին հելլէն դպրութեան, ինչպէս կըսէ Կորիւն իր կենսագիրը, և ապա արչակունի թագաւորաց քով գիւսանալեալ հրամանատար, Հոն՝ փորձառու եղաւ աշխարհակեաց կենցաղի ու զինուորական կարգերու, և իր իմաստութեամբը սիրելի շատերու : Երիտասարդութեան իր այս պարագաներուն վրայ՝ աւելի բան մը չաւանդէր Կորիւն, որով իր աշխարհական քաղաքական կեանքն ու ամուրի՝ կամ ամուսնացած ըլլալն՝ անծանօթ կը մնան :

Ապա նուիրելով ինքզինքն երկնաւորին և առնելով աւետարանական խաչը՝ կրօնաւորեցաւ Հարքաշութեամբ՝ վարժուելով ծարաւի քաղցի խարազնազգեստ գիշերային տքնութեանց և մասնատ խոտածարակութեան^(*) :

Իրեն յարեցան չուտով դաւձը զգաստասէր աշակերտներ, որոնց հետ գնաց Գողթն գաւառն իր վարդապետութեամբ և առաքինագործութեամբ սրբելու զայն : Հայ գիրերու չգոյութեան պատճառով մատնուեցաւ շատ դժուարութեանց, ասոր համար գիմեց Ս. Սահակի, որուն հետ ոգի 'ի բռն աշխատեցաւ՝ ապաւինելով երկնային օգնութեան :

Վռամշապուհ իմաստասէր թագաւորն ալ՝ լսելով Ս. Մեսրոպի ջանքը՝ զրկեց զայն աշակերտներով 'ի միջագետս Ասորոց : Հոն պատահեցան Դանիէլ անուն ասորի եպիսկոպոսի մը, որուն քով հին նշանագիրներ կային, հաւանաբար հին Հայոցմէ մնացած քսաներկու նշանագիրները : Բայց երկար աշխատութենէ ետք ոչինչ օգտուելով՝ Ս. Մեսրոպ բոլորովին ապաւինեցաւ Աստուծոյ շնորհող ներշնչութեան, որ իրեն անօր կընտրէր հոգիներ. ու գիշեր ցերեկ կազօթէր յայտնել իրեն փափագելի նշանագիրները : Յանկարծ արթնական տեսիլքի մը մէջ, զոր նոր գիտուններէն ոմանք սկզբունքով մը կամ կը լռեն կամ կը ժխտեն, տեսաւ՝ ոչ թէ «ներհուսի երազի մէջ» այլ հոգիի բաց աչքով՝ աջ ձեռին թաթ մը երեւութեցած իրեն, որ քարի վրայ կը գրէր կը գծագրէր ձիւնավերջ տեսակ մը գիրի հանգա-

(*) Մեծ սրբանուիրեալն շատերը բուսակեր էին՝ ինչպէս Պիւ. Թադոր, հաւանաբար Մովսէս, մեծ մարգարէք, Պրոտարբոս, Նեւտոն, Ծրանդին և այլք :

մանք, որոնցմով աստուածաշունչ հոգեւետութեամբ ստեղծեց Ս. Մեսրոպ՝ հին նշանագիրներէն ալ օգտուելով արուեստաբար՝ հայ նշանագիրներն ամբողջապէս, Ս. Եպիփանի աշակերտ Ռուփինոսի հետ. այս Ս. Եպիփանը կը նշանագրէր տեսլապատում գիրերն «ըստ անսայթաքութեան սիզորայից հելլենացւոց» :

Այս հրաշագլուտ և գերարուեստ գիրերով ահա՝ իսկոյն ձեռնարկեց վերստին թարգմանօրէն յարդարել Ս. Գիրքը՝ սկսելով Սողոմոնի առակներէն : Իր աշակերտներէն Յովհան և Յովսէփ կօգնէին իրեն. իսկ մանկագոյն աշակերտները վարժեցուց նոր գրչութեան արուեստովը :

Առնելով նորագլուտ նշանագիրները՝ Ս. Մեսրոպ բերաւ անոնք Ս. Սահակին և Վռամշապուհի, որ անհաւրին ուրախութեամբ հրճուեցան՝ երկրաւոր գիտութեան յանկարծ լծորդուող այս երկնային անակնկալին համար, և անմիջապէս ժողվելով ուշիմ փափկածայն և աշխատասէր մանուկներ ու կանգնելով ամէնուրեք դպրոցներ՝ տարածեցին, մինչև իրենց վախճանին աշխարհասուգօրը, ուսումը բովանդակ Հայոց աշխարհին մէջ :

Ապա երթալով Վրաց սահմանակից աշխարհն ալ՝ Ս. Մեսրոպ (*) ստեղծեց անոնց համար ալ նշանագիրներ

(*) Մաշտոց և Մեսրոպ անուն ծագումն վրայ ներհունն Դէորդ Աւան սապէս կը գրէ. «On ne saurait dire si ce sont des noms propres ou des surnoms, Mesrob veut dire peut-être secrétaire. On a cru que maschtotz était un titre ecclésiastique; c'est probablement un simple prénom syriaque. On connaît on patriarche d'Arménie du nom de Maschtotz, de même plusieurs patriarches portent le nom de Mesrop. En tout cas, des biographes ne le connaissent que sous ces appellations

ու կարգեց մանկավարժ վարդապետներ, որոց գլխաւոր վերահսցու դրաւ Զաղա անունով մէկը:

Ս. Մեսրոպ Բիւզանդիոն ալ գնացած է՝ թերեւս քանի մը անգամ՝ ուսումնասիրութեանց և պատգամաւորութեանց համար: Առաջին երթալուն՝ գլխաւորապէս օթած և իմաստասիրած կը թուի ակումբիտեան կոստանդինու-պոլսական միջնագոյային մեծ վանքը (*), որ ապա փոխադրուեցաւ 'ի վերնակողմն Վոսիորի (արդի Զրպուլըլլի եւ Բաշա-պահէէ-Սուլթանիէի) կողմերը. աշխատեցաւ այդ ուղեւորութեանց առիթներով բանալու դպրոցներ՝ մանաւանդ յունական բաժինին մէջ գրտնուող Հայոց համար ալ: Ստացաւ 'ի Կոստանդինուպոլիս Ատտիկոս հայրապետէն ու կայսրէն Ակումիս (անքսեն հակումով ուսումնասիրող) տիտղոսը:

Գնաց նաեւ Ադուանից աշխարհն և հոն ալ նորոգեց նշանագիրները, բացաւ վարժոցներ՝ օգնութեամբ ընդկ կրօնականներուն և աշխարհականներուն, որով նաեւ եղաւ մեծ կենդանացուցիչ մը (իմացապէս և հոգեպէս) հայ իշխանութեան՝ այլեւայլ շրջաբնակ ցեղերու և գրոհներու վրայ պարունակաբար և բարոյապէս տարածուելուն. գործ դժուարին և վարին՝ դժուարին...: Կոր-

et se contentent de dire que son (de Mesrop) père s'appellait Vardane. (K. Aslan. Etude sur le peuple arménien, page 212). Իսկ Հայոց Մոնղէսթիէօն ըստ կշռեալ պատմագրութեան՝ Մեծն Վարդան վարդապետ՝ Մեսրոպ անունը կանաչացեալ, յարազուարճ, բերկեալ կիմանայ՝ ստուգաբանելով սեմականին վրայ, որպէս արաբերէն մէսուր բերկեալ ըսել է (Վարդան վարդապետի Հաւաքումն պատմութեան, էջ 500, սպագրութիւն Վենետիկ):

(*) Տեղ մը յիշատակուած է նաեւ 'ի Սկիւտար-Քրիստոպոլիս՝ զոյգ Զամրէաներու միջեւի գեղեցիկ կիրճահովիտը, ուր կար մեծ վանք:

իւն, իր կենցաղամուտ աշակերտացեալը, կը վերագրէ իրեն շատ ճառեր ու քարոզներ, ինչպէս այժմեան հայագիտաց մէջ շատեր կը վերագրեն Յաճախապատումը՝ նոյն ինքն երանելւոյն Ս. Մեսրոպի:

Այսպէս՝ ըստ Կորիւնի՝ երանելիին գործունէութիւնը մեծ եղաւ յունական բաժինի Հոյոց մէջ ալ՝ «տեղ տեղ ժողովելով բազմաթիւ մանուկներ՝ կարգել կուտար աւսող արքունուստ ռոճիկ և դարման, որպէս զի անդրադապէս ուսանին. ինք ալ լուսաւոր վարդապետութեամբ կուսուցչապետէր անոնց և կաւանդէր նորակազմ նշանագիրները»: Այս նշանագիրներէն 22ը կային հաւանաբար առաջուրնէ ու թերեւս էին անոնք՝ որ կը ճանչցուին Դանիէլեանք անունով, և հետեւեալներն էին. Ա. Բ. Գ. Դ. Ե. Զ. Է. Թ. Ի. Կ. Ղ. Ն. Շ. Ո. Պ. Ռ. Ս. Վ. Տ. Բ. Փ. Ք. որ յայտնապէս կը մօտին յունական աւսուցչական, ինչպէս կըսէ Գէորգ Ասլան ալ (*), նորագոյն հայ ուսումնասիրող մը—Ֆրանսերէն լեզուով սակայն—. Իսկ Ժ. Լ. Խ. Մ. Հ. Զ. Մ. Յ. Զ. Զ. Ի. Յ. բաղաձայնները ծագումով ուրիշ՝ ըլլալնին չէ՝ բացայայտ. ոմանք ասորի և ոմանք ալ գենտի կը կարծեն. Իսկ և. օ. ֆ. նոր ձայնագիրք՝ ապա ուրեմն վերջի դարերուն աւելցած են աւարտապէս՝ 39ի լրացուելով հայ գիրերն ու ձայնագիրները ցայսօր:

Ներշնչօրէն Ս. Մեսրոպի հոգիին մէջ երեւութապաշները՝ խառն իմն երկու տեսակին ալ մէջ տիրապետած համարելի են:

(*) Kévork Aslan, Etudes historiques sur le peuple Arménien (Paris 1909, page 214).

ՊԼՈՒԹ ԻՅ.

Ստոնց համեմատ՝ կրօնապէս, կենցաղապէս, քաղաքակրթապէս, ստեղծապէս ու հայրապետաբար՝ ամէն պարագայի մէջ մեծ երանելի Ս. Մեսրոպ Վարդապետը, սկիզբէն մինչեւ 'ի վախճանը, հեղինակող սրբազործութեամբ, Հայաստանի ու շրջակայից «չորս կողմերն» հիմնեց կնքեց ու վարդապետեց նիւթական մանաւանդ բարոյական և իմացական եկեղեցիներ վարժեար հոգեւորէն և ձեմարան դիւանատուն, և ստանալով շնորհադիր շատ մատեաններ՝ ծովացուց երկնացուց գիտնական ու աստուածուսուցչական վարդապետութեանը խորութիւնը» ըստ իր մտերիմ Կորիւնի ըսածին:

Ուղեւորութիւններէն դարձին 'ի բուն Հայս էր՝ որ Ս. Սահակի հետ հոգեղուարձ բերկրեցան՝ գրոց գիւտէն ցայն օր եղած երկնային օգնականութեանց գործնական այս շնորհներուն համար, և փառք տուին Ներկից փառատարազէ՛տ ալ իրենց փրկիւփայութեամբը: Մեծ զօրավիգն եղաւ Ս. Մեսրոպ՝ Մեծ Հայրապետին Ս. Սահակ Պարթեւի աստուածաշնչական թարգմանութեանց և կրթութեանց Ա. թարգմանչացը, Եզնիկի, Կորիւնի և այլոց: Որոց երիտասարդ կորովին օժանդակութեամբ՝ երկրորդ անգամ թարգմանեցին կամ յարդարեցին Ս. Գիրքն ու կցորդ մատեաններ, հեղինակութեան մը հաւասար արժանիքով և հեղինակելով ալ Այնուհետեւ ա-

րի՛ զինուորութեամբ Ս. Կրօնի, ճանապարհորդեց դարձեալ «հաւատքի սիրով համարձակելով միապէս թագաւորաց, իշխանաց և ռամկաց հանդէպ, քարոզելով, յուսադրելով, ազատելով փորձանաւոր բանտեալներն ու տառապեալները, փրկելով տաղնապեալները, պատռելով շատ անիրաւագիր մուրհակներ և մխիթարելով շատ սղաւորներ, կարճամիտներ, ծայրայեղացեալներ՝ 'ի շէնս և յանշէնս, դաշտաց ու լեռանց մէջ, անապատներն ու քաղաքները, հայաբնակներն և անհայաբնակները՝ չարակրելով բազմիցս եւ նուաստանալով սկաւառալով կամաւաւորապէս՝ լաւագոյն ըլլալով մնալ իրեն սնդորը և անձնամոռ տկարութեան մէջ, որպէս զի հաճի բնակիլ իր ներսը զօրութիւնն երկնային»:

Իր վերջին ամերն ալ, ինչպէս միշտ, հեռի աշխարհակիր զբաղմունքէ և անապատներու մէջ մենացեալ չարակրեալ տեսլիմաստութեամբ, Ս. Սահակի մահուէնէն ետք՝ արտում տխուր արտասուազին վարանական — մանաւանդ Ս. Գր. Լուսաւորիչի զարմին սպառումին համար — կը պաշարուէր աւելի հոգեբով. եւս առաւել կը խստանար իր կրօնաւորութեան մէջ՝ բովանդակ ներանձն գիտուն կրօնաւորներուն հաւասար և գերազանց իսկ ձգնութեամբ և շնորհքով, նոյն համանման վարուց սրբութեան յորդորելով իր աշակերտները:

Այսպէս՝ պարթեւական մեծ ու վերջին Հայրապետին վախճանէն վեց ամիս ետք 439ին Մեհեկան ամիսին 17ին: վախճանեցաւ ինք ալ յԱյրարատ 'ի Նոր քաղաքն յետ սակաւօրեայ հիւանդութեան, պար առեալ իր շնորհալից աշակերտներէն և ձեռքն երկինքն ամբարձած, լոյսը՝ մեծ մայր Լոյսին ձգտելով վերըմբերձ: Կորիւն ինքնասեւ խաչանշան մը երեւցած կաւանդէ երանելին վախճանած ապարանքին վրայ:

Եւ թաղեցին հանդերձ փառօք, հայ հին գրական-
նութեան վերջին այս Աւետարանիցն Յովհաննանման, Ս.
ՄԵՍՐՈՊԵ ԱՆՄԱՀԱԿԱՆ, առաջնորդութեամբ գլխաւոր
աշակերտաց, աշխարհաժողով բազմութեամբ, Աւշականի
(Օշականի) մէջ, Օ՛չ՝ թէ պահարան անմահացեալ հոգիին
անմահանոտ սուրբ մարմինին, Համառօտապատում մեծն
Վարդանն ալ, 13րդ դարու բազմահմուտ հայ պատմիչ
մը, այսպէս կը ողարանէ Ս. Մեսրոպի վրայ. —

«Սուրբն Մեսրոպ յօրինէ դպրութիւն հայերէն. քսան
և երկու գիր առ Դանիէլի ասորւոյ գտեալ 'ի հին ժա-
մանակաց, որ վասն ոչ պարզելոյն զընդարձակութիւն
լեզուիս անհոգացեալ եղեւ յառաջնոցն, յոյն և ասորի և
պարսիկ գրով շատացեալք, և ոչ Մեսրոպ կարէր նօքօք
փոխել զաստուածաշունչ մատենաս 'ի հայ բարբառ :
Վասն որոյ աղօթից տուեալ զանձն զործակցութեամբ
սրբոյն Սահակայ, տայ նմա Աստուած զինդերելին, չո-
րեքտասան գիրս, Աջով իւրով դրոշմեալ առաջի նորա
որպէս մեծին Մովսէսի 'ի լեառն Սինայ, սմա 'ի լեառն
Բալուայ, որպէս տակաւին ցուցանի դրոշմն աստուա-
ծագիծ վիմին և նկարք գրելոցն, և պատուի տեղին
ինկօք և ջահլւք միշտ 'ի (տաճկաց և քրիստոնէից)
քնակչաց տեղւոյն : Եւ զի լեալ է հայերէն գիր հնոցն՝
վկայեցաւ 'ի ժամանակս Լեւոնի արքայի, զի գտաւ
գրամ 'ի Կիլիկիա, հայերէն գրով դրոշմեալ զանուն կռա-
պաշտ թագաւորացն Հայկազանց, զորոյ զթերութիւնն
եղից նորս մեր Եզրաս, աստուածախառն շնորհօք լցեալ,
նորսգիչ նորոյս Իսրայէլի և կարգաւորիչ : Որ և 'ի ձեռն
աստուածատուր պարգեւացն զճառագայթս սրբոյ Եր-
րորդութեանն առեալ, մարդարէիւք և առաքելովք և
աւետարանչօք և երկնային դասուք և ամենայն արդա-

րոցն խմբիւք, զայր մտանէր 'ի Հայաստան աշխարհս,
և գանձէր յեկեղեցիս մեր զանասելի գեղեցկութիւնս 'ի
զարդ հոգւոց և մարմնոց, և 'ի պարծանս յաւիտենից,
զոր ոչ արար ամենայն ազգաց Տէրն բոլորից : Բանդի ոչ
ճարտարօք և ոչ միջնորդովք իմաստնացաք, և առաջ-
նորդեցաք առ նա, այլ 'ի յերկնապարզ և յաշխարհա-
ստեղծ Աջոյն գրեցաւ մեզ դպրութիւն ուսման, և տեառն
մերոյ և Աստուծոյ յիշատակն կենդանի՝ է 'ի մատենաս
մեր, զօրութիւն տալով և շնորհս, որք հաւատարմն մաս-
չին եւ բանականապէս : Վասն որոյ փառք պատիւ և
գոհութիւն տուողին և օրհնութիւն 'ի Տեառնէ ամողին
առ մեզ, և պայծառութիւն յիշատակի անուան նորա 'ի
գիրն կենաց . . . (Հաւաքումն պատմութեան մեծին Վար-
դանայ վարդապետի էջք 49—50) :

Իսկ Վառձագուհ բարեռք կատարեալ զկենսս իւր.
և գնացեալ սուրբն Սահակ առ Յազկերտ խնդրէ զՍոս-
րով՝ որ կայր 'ի բանտի, և վերստին թագաւորեցուցա-
նէ զնա, որ ոչ աւելի կացեալ քան զտարի մի՝ վախճա-
նի : Եւ 'ի մեռանելն Յազկերտի, նստի յաթոռն Վառձ
երկրորդն, որ և բազում չարիս խորհէր ամել 'ի վերայ
Հայոց : Զոր իմացեալ սուրբն Սահակ՝ զնաց առ Յունօք,
և առաքէ զսուրբն Մեսրոպ և զՎարդան թռռն իւր առ
Թէոդոս որդի Արկադեայ, զոր խնդութեամբ ընկալեալ,
կոչեն զՎարդան ստրատելատ, և զՄեսրոպը վարդապե-
տաց վարդապետ, և զպրոցս հրամայեն կարգել Թէոդոս
և պատրիարքն Ատտիկոս, և ռոճիկս յարքունի տանէ
կարգեն : Եւ դարձան եկին առ սուրբն Սահակ, և կա-
տարեն զհրամանն : Այլ սուրբն Սահակայ արարեալ դոյղն
ժամանակս 'ի դարաւորն Բագրեւանդայ, ի՞նչեօղն Բլուր,
կատարի առ Քրիստոս, ամփոփի յԱշտիշատ զկնի սա-

տակման Վառաձայ և տիրելոյն Յազկերտի որդւոյ նսրա :
Զկնի սորա վեցից ամսոց կատարի սուրբն Մեսրոպ ի
ի Վաղարշապատ, և դնի յՕշական գիւղն, խաչանման
լոյս երկնաւոր կալով 'ի վերայ դադաղացն, մինչեւ եւ
դաւ 'ի գերեզմանի : Բայց զաթոռն տեղապահութեամբ
խնամէր Յովսէփ աշակերտ Մեսրոպայ, 'ի Վայոց ձորոյ,
'ի գեղջէն Հողոցմանց. և ասնն Սուրմակն կատարէր
զձեռնադրութիւն, մինչ կենդանին էր, դամս եօթն : (Հաւ-
ւարդունս պատմ. էջ 52) :

Այսպիսի՝ հրաշարուեստ սուրբ գիրերն հայական ապա՝
մանաւանդ վերջին դարերուն և վերջին տարիներուս՝
արդեօք ի՞նչպիսի անսրբութեանց և ստութեանց չպիտի
գործածուէին, մանաւանդ քաղաքաց հրատարակութեանցն
և հրապարակագրութեանց միջոցաւ . . . :

ՊԼՈՒԽ ԻԸ.

Առաջին քարգմանիչք. — Լուսաւորիչ, բանիւ եւ
գիրերով լուսատածիչ, լոյսի հաղորդիչ վերոգրեալ այդ
սուրբ եւ երէց դասին անմիջական յաջորդք ու աշա-
կերտք, որոց հայական միտքին տուին՝ յունական և
աստուածաշնչական ժամանակակից տարաշխարհիկ ու-
սումնասիրութիւնները՝ նոր վառք և մղում մը եւս,
անուանուեցան թարգմանիչք : Նաև Ս. Հարք-Հայրա-
պետք՝ բաւական լայնագոյն հեղինակական առումով մը,
այնու զի անոնց ձեռքով կատարուած թարգմանութիւն-
ները՝ լեզուին աւարտական ոսկի կատարելութեան ճրգ-
նելու մը միջոցին՝ բերին արուեստին բովանդակ կատա-
րելութիւնները՝ ասորական, պարսիկ, յունական, թերեւ
երրայական ալ լեզուներու ստացիկ կորովին ճահադրա-
բար լծորդեցին հաւատարիմ թարգմանութեամբ մը. այ-
սինքն՝ առանց սոսնակելու բնագիրներու իմաստին՝ ազա-
տօրէն խաղացուցին անոնց շաղուածքին մէջ բուն հայ
հին ոգիին ու լեզուին վսեմ պոզպատը, որ եղծեալ վա-
ղեմի մը վրայ կրատեղծուէր՝ հոգիի կրօնական մաքրու-
թեամբ և ազնուականութեան բարեհնչութեամբ :

Դ. ու Ն. դարերուն թարգմանութեանց մեծ մասն՝
եղան զբաբառի ամէնէն գեղեցիկ ձեւերովն և բառերովը
— կա՛րճ իմա՛ստ խտացունող գիտո՛ւն բառերովը գանգրի՛կ
ազուցի՛կ ձեւերովը կամ ոճերովը — նաեւ՝ արու՛ններդաշ-

նակութեամբ մը, որ կը զուգադրէ հայ լեզուին լեւոնորդեայ խորխուրտութիւնն հելլէն հաղորդական փափկութեան՝ թարմատար խաւերովը ասորիին պարսիկին և այլոյն՝ այսպէս արտադրելով խրոխտին և փափուկին միջին հաստատ—գեղեցիկ երանդը, որ ամէնէն մեծ կնիքն է այդ Ս. ժամանակի հայ գրականութեանց նուիրական մասին :

Այս թարգմանութեանց՝ ժամանակաց աւերումէն զերծած մասին զլիաւորներն յիշե՛նք հոս :—

Ոսկերեանի՝ Մեկնութիւնները Մատթէոս աւետարանագիրին, Պօղոս առաքեալին, Յսայիի մարգարէութեան, Անդրիական ճառերն և ուրիշ քանի քանի գրքուածները նոյն հրաշագիր Ոսկերեանին. Նուսերիոս եկեղեցական պատմիչին Քրոնիկոնը. Կիւրեղ երուսաղէմացիին Կոչումն ընծայութեանն և Բարոզները. Իգնատիոսի բուրբերը. Նիքիեմի մեկնութիւնն աստուածաշունչի և այլ գրուածները. Գրիգոր Նիւսացիի Յաղագս բնութեան եւ կազմութեան մարդոյ ու երգ երգոցի մեկնութիւնը. Գրիգոր Նազիանզացիի ճառերը. Բարսեղի Կեսարացոց վեցօրեկոյն ու ճառերը. Աթանաս ալեքսանդրացիի աստուածաբանական գրածները Ներքողները. Նալիփանի քանի մը գործերն ու հաւանաբար Հարանց Վարքն և Նեղոսի ճառերն ու խրատները :

Այս քարգմանիչ կոչուածները կը բաժնուին երկու կարգի, առաջին քարգմանիչք ու երկրորդ կամ կրօնք քարգմանիչք. առաջին թարգմանիչներն ուղղակի Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի անմիջական յաջորդները կը համարուին թարգմանչութեան մէջ, ու արդէն չափահաս ալ էին Ս. Մեսրոպի գրոց գլխին ատեն :

Ասոնք, որ անշուշտ ըստ կարի գործակցած էին մեծ

վարպետներուն թարգմանութեանց ալ, կը յիշատակուին այսպէս հետեւեալ կարգով .

Յովսէփ՝ Վայոց Ձորէն, որ արժանիք ձեռք բերաւ ալ կաթողիկոսանալու, նախագահեց Արտաշատի ժողովին՝ ըստ բանին Կորիւնի «... Որոց առաջին Յովսէփ, զլիաւոր ժողովոյն» : Իրեն հետ վերակացու կարգեցաւ նաեւ

Յովհանն խոսովանող կոչուածը, սուրբ և ճշմարտապատում աստուածաբան, որ Հարչարուեցաւ ալ իբրեւ խոստովանող :

Ղեւոնդ երէց՝ ՚ի Վանանդայ, որ հրահրգի՝ լեզուով գիմադրեց Հայաստանի պարսիկ մոգակրօնութեան, Ձինքը Ս. Մեսրոպ տարած էր իր հետ Մելիտինէ քաղաքը. ապա դարձեալ Ս. Մեսրոպ Շողագոմք անապատին մէջ՝ առաջին դասու աշակերտաց ուսումն աւարտել տալէն ետք՝ նոյն անապատին վերակացու ըրաւ Ղեւոնդը, որ սակայն իր Բիւզանդիոնի ընկերներէն ետ չմնալու համար՝ Կորիւնի հետ անհրաման իր վարժապետ-վարդապետներէն, գնաց Բիւզանդիոն և գտաւ հոն՝ այլոցն հետ՝ մեծ պատիւ Մաքսիմիոս եպիսկոպոսէն :

Անկէ ետք դարձաւ իր վարպետաց քով՝ Նիկիայի ու Նիքեսոսի տիեզերական ժողովներու կանոններովն ու աստուածաշունչի ընտիր յունագրերով :

Մուչէ Տարօնեցի և Տիրայր Խորձենացի, որ պարապիցան ուսմանց և քարոզութեանց՝ մանաւանդ հեթանոսաց մէջ շատ աշակերտաց հետ. սուրբ և մտացի վարդապետներ էին այս երեքն ալ : Այս երեքն զա՛տ է նաեւ Կորիւնի յիշած Տէրը :

Յովսէփ պաղնացի և Յովհանն եկեղեցոյի՝ առաջին թարգմանչաց զլիաւորներէն և օգնական Ս. Մեսրոպալ

աշակերտաց հրահանգութեան և թարգմանութեանց մէջ՝ ըստ վկայութեան ժամանակակից կրտսեր հայ պատմիչներուն, եւ ասոնք ալ՝ վերիններուն պէս՝ ուղեւորեցան բարգաւաճեալ շատ քաղաքներ ուսումնասիրելու և քաղաքներու համար:

Ենովք ու Դանան՝ կրօնաւոր և յատաճաղէմ աւետարանի սպասարկութեան մէջ՝ վերակացու Ս. Մեսրոպի աշակերտացը, որով նշանակելի կարողութեան տէր գրականներ ևս:

Երեմիա՝ Ս. Սահակի սարկաւազապետն ըլլալով՝ անշուշտ միծաղալածն և սրբազան անձնաւորութիւն մըն էր գրագէտ, որ կատարողապետն եղաւ իր Սուրբ Հայրապետին թաղմանական հանդէսին՝ Տարօն դաւառին մէջ:

Թադիկ կամ Թողիկ՝ աշակերտ Ս. Մեսրոպի զգաստ և վարդապետասէր գրական վարդապետ մը, որ իր Մեծին մահուընէն ետք անոր տեղապահութիւնն ըրաւ՝ փորձանաւոր չարքաշութեամբ:

Գնիթ՝ եպիսկոպոս Դերջանի՝ որ Շաղապոմբ անապատին Ս. Մեսրոպի գլխաւոր աշակերտներէն էր: Արձան արծրունի, որ տեղ տեղ կոչուած է նաեւ Արջեւան կամ Արջուան, ընկերակից Կորիւնի, զատ համարուած միւս Արձան կամ Աղան Արծրունիէն: Այս Արձան-Արջեւանն առաջին աշակերտներէն մին էր, որուն համար Խորենացին կըսէ «յուլաբար ուղեւորեալ և ծուլաբար դեգերեալք պարապեցան ՚ի Կեսարիա» և որոց գրուածներէն բան չէ հասած: Յիշատակուած են նաեւ Ղազաներէն բան չէ հասած: Յիշատակուած են նաեւ Ղազաբիկ կամ Ղազրիկ մը՝ Փարպեցիէն զատ, Ստեփանոս Տարոնացի՝ աշակերտ Ս. Մեսրոպայ:

Առաջին թարգմանիչք անունով ճանչցուած վերոյիշեալ բոլոր անձերուն մէջ՝ գրականօրէն ցարդ ծանօթ են իբրեւ գլխաւորք Եղեղի Կողբացի եւ Կորիւն:

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Եղեղի Կողբացի՝ էր երիցագոյն աշակերտներէն Ս. Սահակայ և Ս. Մեսրոպի. ուսած հայ յոյն պարսիկ և ուրիշ լեզուներ և տիրացած գիտնական պայծառ ոճի և նուրբ բարձր ճաշակի՝ մասնաւորապէս յունականին ներհուն կրթութեամբ:

Հայ գիրերու գիւտէն ետք՝ զրկուեցաւ Յովսէփ աշակերտակիցին հետ Ասորեոց Եդեսիա քաղաքը, որպէս զի միասին փոխադրեն հոն գտնուած ասորի լեզուով գիրքերը, ապա զնացին Բիւզանդիոն և սկսան գրել ու թարգմանել: Հռոմէական-յունական նոր մայրաքաղաքին մէջ գտան մեծ յարգ ու պատիւ՝ մանաւանդ Մաքսիմիոս հայրապետէն:

Եղեղի՝ աւարտելով իր գործը՝ դարձաւ ՚ի Հայս միւս ընկերացն հետ. Տարօնի Աշտիշատ քաղաքը դտաւ իր վարդապետները, Եփեսոսի ժողովին կանոններն ու Աստուածաշունչ զրոյց «ստոյգ և հաստատուն» օրինակներն յանձնեց անոնց: Ս. Սահակ ալ՝ Եղեղի-յ գործակցութեամբ՝ առաջին անգամ Աստուածաշունչի ՚ի պէս թարգմանածը նորէն թարգմանեց իմն այս յունէն:

Բարձրացաւ Եղեղի նաեւ եպիսկոպոսութեան աստիճանին՝ Բագրեւանդայ դաւառին վրայ, ներկայ գտնուեցաւ Յովսէփ Կաթողիկոսի Աշտիշատ գումարած ժողովին: Այսչափ ինչ եղական Եղեղի կեանքին վրայ:

Գալով իր գրական արդեանց՝ նախ և առաջ կրնանք ըսել՝ որ Աստուածաշունչի թարգմանությունը մեջ ունեցած է կարեւոր մասնակցութիւն, մանաւանդ Սակաբայեցւոց և մարդարեւութեանց դիրքերուն և Նոր Կտակարանի մէջ. Ոսկեբերանի մեկնութեանց սքանչելի թարգմանութիւնն ալ քերեւս գրաբառագէտ յոյն վարդապետներու՝ գործակցութեամբ՝ իր սքանչելի գրիչին ՚ի դէպ կը սպառնաձաթութիւն, ինչպէս Բարսեղի Վեցօրէից զուգապատիւ թարգմանութիւնն և ա՛յլ նոյն ոճով թարգմանութիւններ:

Իսկ իր գոհարիկ եղծ Ս.ղանդոցը, որ մեր ժամա-
նակները կարծուեցաւ նմանութիւն յոյն բնագիրի մը,
ունի լեզուի կողմէն միաձոյշ բարձրութիւն՝ ՚ը աղա-
մանդեայ՝ հիւսնալի հայկաբանութեամբ և աննման շա-
րագրութեամբ, ինքն իրե՛ն միայն նման, որ հասուցած
է հայ ինքնագրական լեզուն պղատոնական քաղցր վե-
հութեանց։ Իմաստասիրական բնաբանական աստուածա-
բանական ու աղպնդական հմտութիւններ՝ կը կազմեն
գլխաւոր ատաղձներն այս ամենայնիւ՝ գեղեցիկ մատ-
եանին, որ մէկ հատիկ է հայ ինքնագիր գրականութեան
մէջ ևւ աննմանելի յետագայ ամէն դարերու մէջ։

ԺԷ. ԺԸ. ԺԹ. դարերուն քանի մը մեծ հայ հեղի-
նակներէ եղան փորձեր նմանելու այդ ոճին, որ ապաքէն
հմտութեամբ ձոխութեամբ իմաստութեամբ կըրցան հա-
ւասարիլ եղնիկայ հայկաբանութեան՝ դարուն գնացքին
ներածին չափ, այլ անոր աղամանդաշար ոճն և սուրբ
արդուածքը՝ մնացին միշտ անհաւասարելի և եզնակայ
անունն եղական :

Իբրեւ հեղինակ՝ Բաղէշի Ամլորդւոյ վանքին (17 և 18րդ. դարերուն) վարդան ու Բարսեղ մեծ վարդա-

—Կա՛նք քանի մը գրուածներ ալ, որ հասած են
Եղնիկի անունով, սակայն չատերէն անվաւեր կը հա-
մարուին անոնք։

(Կուղէինք ոսկեգոհար Եզնիկով փակել՝ իբր Ոսկեդարու գրականութեան փայլուն կնիքով՝ մեր այս լի սկզբանէ մինչեւ հինգերորդ դար հայ գրականութեան պատմութեանը Ա. մասը. բայց թուականեալ սահմանով մը՝ հարկ է յիշել նոյն դարուն հետեւորդ քանի մը անուանի մատենադիրներ ալ՝ Ա. և Բ. թարգմանիչներէն :

Այլ նախ քան զայս՝ իրրեւ ԲԱՆՈՆ մը լեզուական
ընտրութեան կը յեռունք նոս 19րդ. դարու ականաւոր
հայագէտ մեծ վարդապետի մը ծրագրական գրաբառ:

դասաստանն՝ հայ գրականութեան նշանաւոր լէզէոնին վրայ, մանաւանդ արժ. ուսուցչաց համար:

«Հարկ է և 'ի նոսին իսկ 'ի լեզուագէտ նախնին ընտրութիւն առնել. զի ոչ ամենեքեան 'ի մի կարգ և ընդ մի համար են, և ոչ ամենեքին պատշաճք 'ի կրթութիւն հայերէն վայելչաբանութեան: Եւ ընտիրան անդ եւս նախամեծար ընտրելի են. կատարելագոյն մասունք նոցին և հատուածք՝ ըստ խրատուն կուլինախիւնութիւն, և յայնս պարտ է ստէպ դեղերել և խոկալ: Գերակատարք նոքա՝ են, յորս ամենայն առերեւոյթ պարզութեամբն իւրեանց ձեւանալ դժուարին է և բազում քրտանց դործ: Իցեն թերեւս որ կերպարանիցին 'ի Յովհան կաթողիկոս 'ի Նարեկացին, յոճ Նւսերեայ և Սոկերեսանին(*), այլ չիք ո՞ք ուրեք երեւեալ միւս ոմն Եղիշի կամ Եղիշէ կամ աստուածաշունչ գրոցն ոճոյ զո՞ր գական, թէպէտ և ջանան բազումք կամ թէեւ կարծեն եւս հասեալ: Եւ խնամով զգուշալի է վարժապետաց թէ զո՞ր, և զո՞րքան զո՞ր 'ի նախնեաց տայցեն նախ յօրինակ 'ի ձեռս համբակացն, զի կապիարար զնոցուն և զկերպարանս առնեն, և որ կանխաւ ժամա՞նք տե՞ն ունի, բունանայ տիւրել եւ զօրանայ յաղթել:

«Առ այդ ընտրութիւն գիտուն լիցի, զի և 'ի նախնին անդ կրկին երեւի լեզու հայկական: Մի բնիկ և սեփական համօրէն Հայաստանեայց՝ ընտրանօք վայելուչ և հասարակաց ասացուածոց ամենայն միջկրկեայ Հայոց կազմեալ 'ի հեղինակաց և յառաջնորդաց լեզուիս, և անդստին 'ի չորրորդ դարէ և 'ի ժամանակէ թարգման-

չացն սովորաբար վարեալ մինչեւ յեօթն դար, մանաւանդ յաստուածաշունչ մատենան իբրեւ 'ի հասարակաց իմանալի, որ թէպէտեւ թարգմանութիւն է, սակայն հարազատութիւն հայերէն խօսից գրեթէ քան յամենայն գիրս 'ի նմա փայլէ. որ և ըստ մեծի մասին ծնունդ է ոսկեղէն գրչի մեծին Սահակայ՝ վեհագոյն վարժապետի ճարտարաց ժամանակին: Վասն որոյ՝ Ա.Ռ.Ա. Զին ԱՅՆ է ԸՆՏՐԵԼԻ, և ապա ըստ նմանէ որք յաւէտ կամ նուազ նմին նման գոն և հուպ ժամանակաւ, որպէս Ագաթանգեղոս, Յաճախապատումն Լուսաւորչին, Բիւզանդ՝ քաւ յանոճ կալադելոյն, Եղիշիկ, Եղիշէ, Կորիւն, Սորենայցին՝ մանաւանդ յերրորդ գիրսն, զորմէ ասէ իսկ ինքն հասարակաց խօսիւք անցեալ, Մանդակունին, Փարպեցին, և թարգմանութիւնք ինչ այնր դարու, որպէս Սոկերեսանին, Բարադի, Սերերիանոսի, Կիրարդի Երուսաղիմացոյ, Նւսերեայ, Եփրեմի, և մանաւանդ եկեղեցական գրեանն՝ Ժամագիրք, Պատարագամատոյց, Մաշտոց, Շարական՝ որք ընդ աստուածաշունչ գրոցն հասարակաց 'ի պէտս ազգին գոլով՝ զբուն զհասարակաց ընդել ոճն ազգային մեղ 'ի դէմս բերեն: Եւ թէպէտ 'ի շարականն զանազան դարուց երգահանից են տալք, այլ իբր 'ի հասարակաց և հուշակաւոր երգարանի՝ ընտանի լեզուն հայկական և ոճ՝ հոցն յարմարութեամբ պահեալ երեւի հասարակաբար, բաց 'ի քերթողական ազատութենէ ձեւոց՝ զոր յաճախագոյն վարեն: Սոցա պատկառ և ստէպ պարտ է կալ որում կամքն իցեն յստակ և վայելուչ՝ միանգամայն պերճ և պայծառ ստանալ զոճն բնիկ հայացի: Այսմ տո՛մային ոճոյ աւանդապահք կամ նախանձաւորք են Անանիա Շիրակունին, Գրիգոր Արշարունին, Ղեւոնդ Երէց, Սոսորով Անձեւացի,

(*) Այս՝ կարի՝ կեղակարծ ըստ մեզ: Յ. Դ. Մ.

Լաստիվերտցին, Իգնատիոս, Սարգիս, Ներսէս Շնորհա-
լի, Մխիթար Գօշ և ա՛յլ սակաւ ոմանք մինչեւ յերկո-
տասան դար, որ զարծաթի դարն կացուցանեն զմերոյ
գրականութեանն առ առաջնովքն՝ օր զօսկին» : (Հ. Ար-
սէն Կ. Բագրատունի 'ի Մխիթարեանց Ս. Ղազարու
Վենետիոյ, 'ի Քերականութեան 'ի պէտս զարգացելոց
էջք 629-630 : Վերջաբան առ վարժապետսն, Յաղագս
ընտրութեան հայերէն լեզուի) :

ՊԼՈՒԹ Լ.

Առաջին թարգմանչաց քրիստոնէական ու պատ-
մական իմաստասիրական բարձր հայկաբանութեան և Ա.
Ոսկեդարուն վերջին կորիւնն է Կորիւն, որ յատկաբար
ստամբան ալ յորջորջուած է իր ընդելոյդ հետեւանու-
թեան և ազուցիկ՝ ըստ պարագային սեղմ ըստ պարա-
գային լայնեալ՝ ոճին համար : Այս ոճը Կորիւնի՝ տեղ տեղ
խրթնացածի պէս է արտուղարար՝ գրչագրաց միջնա-
գրութեան կամ սխալագրութեան և իր հելլենամիտու-
թեան ու տեսլասէր եռանդին պատճառովը :

Ինք՝ Ղեւոնդ երէցի հետ՝ Բիւզանդիոնի մէջ լրա-
ցուց իր ուսումը. ապա Ընձակայ հետ գնաց Երուսա-
ղէմ. անկէ Հայաստան բերաւ Կիւրեղի երուսաղէմացոյ
Ապաւսխարհոյ առձակելու կառքը :

Ուղեկից եղաւ Ս. Մեսրոպի վարդապետող և քա-
րողող նժդեհութեանց, և՛ նոյն սուրբին լուսաւորելէն
ետք Վրաց աշխարհը՝ Ս. Սահակ Պարթեւէն ձեռնադ-
րուեցաւ եպիսկոպոս Վրաց, ուր այդ կարեւոր պաշտօ-
նին մէջ՝ հաւանաբար՝ կնքեց իր արդիւնաւոր կեանքը :

Իր թարգմանչակցական և միւս անձանօթ աշխա-
տութիւններէն զատ, որ չեն հասած մեղի, գրած է
գլխաւորապէս Ս. Մեսրոպի վարքը, որով հայ գրակա-
նութեան մէջ ի՛նք կը սկզբնաւորի առաջին կենսագիրը :
Այս աշխատութեան յորդորած են զինքն Յովսէփ կաթո-

գիւղոս և իր միւս աշակերտակիցները: Իբր տկանատես ընթացակից ու ժամանակակից Ս. Մեսրոպի կենցաղին՝ մանաւանդ վարդապետական յիշատակելի երկրորդ մասին՝ վրայ հաւատարմութեամբ ու ատենին գրական պատմութեան վրայ գեղեցիկ կը տրամաբանէ, ընդհուլ գելով զէպքերն ու գաղափարները բարձր ոճով մը և ոսկեդարեան հայկաբանութեամբ:

Որպէս հաւասար իր ճշգրտապատմութեան՝ կրսէ. «Ոչ եթէ 'ի հին համբաւոյ տեղեկացեալ, այլ որոց մեր իսկ տկանատես եղեալ կերպարանացն, և առնթերակաց հոգեւոր գործոցն և լսող շնորհապատում վարդապետութեանն, և նոցին (Ս. Սահակայ և Ս. Մեսրոպայ) արքանեակք ըստ աւետարանական հրամանացն»:

Թէպէտ և չպատկերացուներ մանր Ս. Մեսրոպի բովանդակ կենցաղը՝ սկիզբէն մինչեւ անոր վախճանը, այլ կը պատմէ անոր գերազանց գործունէութիւնները տեսլախառն պանծաբանութեամբ և հոգիախօս պերճ տրամարանութեամբ, որ կըստեղծեն զգայացունց համակրութիւն մը՝ ընթերցողին միտքին և սիրտին մէջ գէպի մեծ Հայրն հայ գրականութեան:

Կորիւնի միակ գործն է աս մեր օրերն հասած՝ իր համառօտութեամբն իսկ ճօխ ու երեւեցուցիչ իր անձին և գրականութեան, ճօխ իմաստով հաւատքով և գաղափարով: Հոն կը ցոլայ, իբր անդորրական լճակի մը մէջ, Ս. Մեսրոպի ծովացեալ գործունէութեանց ու քարոզութեանց խտալոյս ամփոփումը— Սիրել հայրադար ու զայեկել հայ ժողովուրդն և անոր վարիչները, կրթել և լուսաւորել գիտուն շնորհքով, հալածել անոնց մէջէն քիբիտ տգիտութիւնն և անգրագիտութիւնը, պարգեւել անոր հրաշալի քնիկ հայական գրականութեան մը սկզբնական և օրինական ոսկի՝ տաճարանեան:

Այս կենսագրութիւն՝ ունի շատ նմանութիւն Ագաթանգեղոսի և Բուզանդի գրոց հետ, մանաւանդ Ագաթանգեղոսի, ուրկէ մէջ կը բերէ ամբողջ հատուածներ: Այս պատճառով՝ ոմանք համարեցան թէ Կորիւն թարգմանիչն է 'ի հայ նաեւ Ագաթանգեղոսի. այլ հաւանական է որ անոր յաճախ ընթերցումովն՝ իր ոճը խմորած ըլլայ անով ինչպէս և բիւզանդական շարագրութիւններով, որոց մէջ նախակրթուած էր:

Կորիւնով կեդերի հոռ. Ս. Թարգմանչաց ոսկի շրջթան (հասած մինչեւ իբրեւ 450 թուականն Յ. Ք.), հայ գրականութեան բուն Ոսկեդարը գերազանց ու մեր այս գրական պատմութեան Ա. մասը: Պարտ կը համարինք միւս անգամ մըն ալ ուժգնագոյնս յիշեցունել առ հասարակ՝ թէ ասոնց, ցայսօրայ յիշուած մեծ գրականներու՝ իբր առաջնակարգ սկզբնագիրներու՝ հետեւելու և համանմանելու են գրաբառի ու աշխարհաբառի ալ մէջ անոնք, որոց արժան պաշտօնն է սեւեռել իրենց ոգին անսուտ յառաջդիմութեան մեծ սկիզբին. Այն յառաջդիմութեան, որուն ճիւղ ու խաղաղ խորհուրդն և սահմանն է՝ պահել նախնեաց և Ս. Հարց թողած բարի աւանդները, նմանիլ անոնց գեղեցիկ ճշմարտութեան և կատարելագործել 'ի զէպ և 'ի պէտս անոնց անկատար թողածը, ա'յսպէս ազատելու համար անկումէ ապակահութեանէ ու ապա ջնջումէ(*)...

(*) Բ. Թարգմանչաց և գրական Ս. Հարց զուեւ են՝ իբր հետեւորդք՝ հինգերորդ ոսկի դարուն մէջ բովանդակուած այլ քիչ շատ ընդհատ Ա. Ս. Հարց ու Թարգմանչաց կո'ւո և գիտուն փայլէն՝ Եղիշէ, Մ. Խորենացի, Ղազար Փարպեցի ու նմանք, որոնցմով Թէ պիտի սկսինք Բ. մասն ու Բ. հատորն այս գործին:

ՅԱՃԱԽԱՊԱՏՈՒՄ

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՆՈՐԻԶԻ

Հ ե գ ու թ ի լ ւ ց

Հեղութիւն՝ լուսաւորութիւն է քահանայական շնորհին. զառաջնորդական միտս 'ի հանդարտութեան ունի, և ոչ տայ թոյլ ցամամբ շարժիլ 'ի բարկութիւն և 'ի թշնամանս՝ անգիտացեալ զոր ինչ խորհրդոցն է ամբարտաւանիլ 'ի ցասումն։ Այլ հեղութեամբն մտայոյզ եղեալ ըստ Քրիստոսի աւետարանութեան՝ ուղղէ՝ զհրամանս իրացն առ սովին գիտութեամբն, և այնպէս լուսաւորեալք 'ի հեղութիւնն։ Որպէս զի տեսցեն զգործս ձեր բարիս, ասէ Տէրն, և փառաւորեսցեն զձայրն ձեր որ յերկինս է։

Հեղութիւն որպէս ա՛ղ է անուշիչ խորտկաց, որ զհամեղութիւն ճաշակացն համահամ մտացն տայ։

Զի բանք ձեր, ասէ, որպէս աղիւ համեմեալ լիցին լի՛ շնորհօք և ճշմարտութեամբ, յարդարեալ հեղ վարդապետութեամբ, զի տացէ շնորհս խողացն վասն հանդերձեալ դատաստանին արդարոց և մեղաւորաց, զի որք լուիցեն՝ իմաստնացին 'ի Քրիստոս։

Հեղութիւն տնարդամեծա՛ր է, որ զձկնորսս քարոզս արար, և ազրիւր կենդանարար 'ի շնորհաց Ս. Հոգւոյն՝ արբուցանելով զհաւատացեալսն յաստուածգիտութիւն։

Հեղութիւն՝ պատկառ է յանդուգն և յահուր բաբուց, որպէս Մովսէս և Դաւիթ վկայեն. ոմն առ ապստամբ

ժողովուրդն, և ոմն առ Սաւուղ բազում անգամ երեւի։ Հեղութիւն իմաստնոց՝ իմացուցանէ լողաց զբանս հանձարոյ, 'ի միտ առնուլ զարդարութիւն ճշմարիտ և ուղղել զիրաւունս և զամենայն առաքինութիւնս։ Հեղութիւն՝ զարդ երեւելի է առաքինեաց անձանց՝ հաւատոյ յուսոյ, սիրոյ, սրբութեան, աղօթից, պահոց, խոնարհութեան, ժուժկայութեան և ամենայն բարեաց։ Հեղութիւն՝ սրբութեան զգեստ է որք մերկացան և ի բաց ընկեցին զաշխարհական զցանկութիւնսն։ Հեղութիւն՝ մեծ քան զշուք և պատկա՛ռ է 'ի բազմամարդս հրապարակաց, որ զնոգեւոր օրէնս հանդարտութեամբ ճտէ և հրեշտակ խաղաղութեան լինի առ ամենայն յօգոսն, և անուռ Տեառն փառաւորի։ Եւ 'ի հեղոյն և 'ի մարդասիրէն Աստուծոյ փառաւորեալ՝ վերադրի 'ի կեանս, և լսէ 'ի Տեառնէ՝ ե՛կ հաւատարիմ ծառայ և հեղ. որով 'ի սակաւուղ հաւատարիմ ես, 'ի վերայ բազմաց կացուցից զքեզ։

Հեղութիւն՝ կերպարան փառա՛ց է Տեառն, և գիւտք հանգստարար յաւիտենից. որ իւրովքն 'ի ձեռն հեղութեան իւրոյ վանք է երկնաւորաց և երկրաւորաց, մտերմաց հաւատացելոց որբոց 'ի նա. որ խոնարհեալ յերկնից 'ի յերկիր 'ի մեծութենէ փառաց և էառ զծառայի զկերպարանս։ Զի ծառայքս զնորս զկերպարանն առցուք արդարութեամբ սրբութեամբ և ճշմարտութեամբ։ Վասն բարերար ամենօգուտ սիրոյն՝ և գրաւահանաւն զոր էառ 'ի մէնջ՝ և ինքեամբ նստոյց ընդ աջմէ Հօր 'ի բորձունս. և ետ յոյս վերստին նորոգման ամենայն հաւատացելոյ խոստացեալ աւետեօքն։

(Յաճախ. ճառ ԺԱ. տպագր. Կ. Պոլիսի 1824)

ՓԱԻՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴ

Ս. Բ. ՇԱԿ Բ. ՆԻ ՇԱՊՈՒՀ

Ապա թագաւորն Պարսից, քանզի զայս լուեալ 'ի քաւդէիցն, տաճիկ ուղտուք արձակէ 'ի Հայո արս՝ զհոգոյ և զջրոյ, զի եկեացեն բարձցին նմա զմայսն: Եւ ընդ սակաւ աւուրս եկին բերին զայն ինչ՝ զորմէ յըդեացն: Ապա հրաման տայր թագաւորն Շապուհ, զկէս յատակին իւրոյ խորանին՝ հարկանել 'ի բերեալ հողոյն Հայոց, և զջուրն ցանել 'ի վերայ նորա. և զկէսն 'ի նոյն հողն զիւրոյ բնակութեան երկրին թողուլ: Եւ ետ ամել զԱրշակ սիքայ Հայոց՝ զառաջեալ իւրով, և զայլ մարդիկն 'ի բաց հրամայեաց կացուցանել, և զձեռանէ առեալ՝ չրջէր ձեմելով, և երթեւեկս առեալ ընդ խորանն. ասէ ցնա, յորժամ 'ի Պարսիկ 'ի հողոյն 'ի վերայ ձեմէին, թէ ընդէ՞ր եղեր իմ թշնամի, Արշակ արքայ Հայոց, զի ես որպէս զորդի սիրեցի զքեզ, և կամեցայ տալ քեզ զգոռատր իմ 'ի կնութիւն, և որդի ինձ առնել զքեզ. իսկ դու խստացար ընդ իս, և քովք կամօք՝ առանց իմոց կամաց՝ եղեր ընդ իս թշնամի, և այս լի երեսուն ամ է, զի պատրազմեցար ընդ իս: Ասէ Արշակ արքայ, թէ, մեղայ՝ քեզ և յանցեալ զի ես եկի և կոտորեցի և յաղթեցի թշնամեաց քոյ. և ակն ունէի 'ի քէն պարզեւ կենաց, և թշնամիք իմ հրապուրեցին զիս

և արկին երկեղուկս 'ի քէն, և փախուցին 'ի քէն: Եւ երդուին իմ զոր երդուայ քեզ, յառաջ ամին զիս. և եկի առաջի քո. և ահաւասիկ ծառայ քո 'ի ձեռս կամ, զինչ և պարտ է քեզ՝ արա զիս զինչ և կամ իցէ. սպա՛ն զիս, զի ես ծառայ քո առ քեզ կարի յանցաւոր եմ, մահապարտ եմ:

Իսկ Շապուհ արքայ առեալ զձեռանէ նորա՝ չրջէր ձեմելով 'ի չքմեղս. առեալ զնա ամէր 'ի հայակողմն՝ 'ի հողն հարեալ յատակն. իսկ իբրեւ յայն տեղի հասանէր և զհայ հողն կոխէր, մեծամեծս ըմբոստացեալ հպարտացեալ՝ ա՛յլ ձայն չրջէր. սկսանէր խօսիլ և ասել. 'ի բաց կաց յինէն, ծառայ չարագործ, տիրացեալ տերանցն քոց. այլ ոչ թողից զքեզ և որդւո՛ց քոց զվրէժ նախնեաց իմոց և զմահն Արտեւանայ արքայի. զի այժմիկ ձեր ծառայից զմեր տերանց ձերոց զբարձ կալեալ է. բայց ոչ թողից, եթէ ոչ տեղիդ մեր առ մեզ եկեսցէ:

Իսկ դարձեալ առնոյր զձեռանէ, դարձեալ տանէր յայն հող Պարսից. ապա աշխարհէր զասացեալսն, խոնարհէր, բուռն հարկանէր զոտից նորա, մեծապէս ապաշխարելով զղջմամբ զասացեալ բանն: Իսկ յորժամ առեալ զձեռանէ՝ զնա տանել 'ի հայ հողն, եւս խստագոյն քան զառաջինսն բարբառէր. իսկ դարձեալ միւս անգամ հանէր յայնմ հողոյն, բանիւք յապաշխարութիւն դառնայր:

(Փ. Բուզանդարան)

ԱԳԱՅԱՆԳԵՂԵԱՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Արդ ելից 'ի մտաց երիվարն, և յարմարեցից զասպարէզն հանճարոյ, ուղղեցից զնպատակն խորհրդոց, և թափ տաց ուշի բազկացս, և ձգեցից 'ի կորովս գրչի մատանց և լեզուով զխորհուրդս յուղեցից, և շրթունք շընջել իմաստունս կարասցեն, և կարգել հաստատական, յեղեղուկ, հոլովել զանիւ պատմութեան բանիցս, զի կամակարագոյնս նաւիցեմք զալիօք ժամանակադրական ծովու, որք հարցեալ զհայրական մատենանս՝ պատմեցի նոցա և զծրագիր կարգեալս, և ասացի նոցա:

Ընթերցեալ զԹորգոմեան աղգիս զհայաստան աշխարհիս զաստուածապարգեւ աւետեաց աւետարանին քարոզելոյ բանին կենաց, ո՛րպէս կամ զիա՛րդ ընկալան, և որպիսի արամբ, կամ զ' ոք ուստեք՝ որ զայս այսպիսի շնորհով աստուածեղէն երեւեցաւ, եւ վասն նորին լուսաւոր վարդապետութեանն և հրեշտակակրօն վարուցն առաքինութեան կարգաց, ազնուական համբերութեամբն շնորհալից մեծազօր նահատակ, որ և խոստովանող Բրիստոսի գտեալ և վկայ ճշմարտութեան. և կամ որպիսի՝ յայնմհետէ շինութիւն և խաղաղութիւն, լիութիւն, պողաբերութիւն և բժշկութիւն աղօթիւք նորա շնորհեցաւ յԱստուծոյ: Եւ թէ զիա՛րդ նորուն աստուածաօրութեամբն և Բրիստոսի զօրութեամբ նմա տալով, անկան փշրեցան ունայնութեան պաշտամունքն, և աստուածապաշտութիւն տարածեցաւ ընդ ամենայն երկիր Հայսց, կամ ո՛րպէս շինեցան եկեղեցիք, ընդ ա-

մենայն երկիր Հայոց, և քակեցան ունայնութեան պաշտամունքն, այն որ 'ի սովորական մոլորական նախնեացն ընդվայրակոչկոծ, գրթախաղաց քարանցն և փայտից յիմարութիւնք էին, և ուրուապաշտ թմբրութիւնքն անդգայութեանց. իբրեւ արբեալք էին ստութեամբն պակուցիչք շռայլութեամբն մեղաց, դիւցախեւար մրրաւ գնային 'ի մէջ ծովացեալ մեղացն չարութեան որ կամօքն՝ Աստուծոյ քարոզ գտեալ արդարուսոյց ամենեցուն հայաստան աշխարհիս, չկապել ընդ գարշապարս մեղաց 'ի ծովանման յաշխարհիս յայսմիկ: Այլ 'ի հողմախաղաղ անքոյթ մտեալ աստուածահօրն շինութեան 'ի նաւահանգիստն կենաց՝ նոցա օթեւանս պատրաստեաց:

Իսկ իմ անցեալ սահեալ շրջեալ 'ի վերայ յորձանախոր, լայնանխտ, յարածօծ, անդնդապտոյտ, սառսռաւէր, անհանգիստ, արշաւասոյր, օգավար, յուզակ ալեացն սրավարացն մոլեգնելոցն, ձգտեալ 'ի կղզիս քաղաքացն և յաշխարհս հեռաքնակա գտեալ լցեալ մեծաբուռն տաքեռունս, ինչ ինչ պատուական և արգոյ, 'ի զարդ և 'ի յօգուտ եկեալ հասուցաք 'ի կայս հանգստեան ձերոյ օգտութեան. փութացեալ բացցուք զթանգարական վաճառս խանթից. վաճառեցուք լսելեաց զգիւտս աշխատութեան մերոյ, առնուլ զունկընդրութիւն և տալ զպատմութիւն. մանաւանդ վասն քո հրամանիդ, քաջ արանց Տրդատ արքայ Հայոց մեծաց. բերեալ զչա՛ր վաճառին. աշխարհի շինութիւն, քեզ ի գանձ յաւելցուք 'ի մերոյ ծովավաստակ հաւաստեացս:

(Ազաթանգեղեայ պատմ. Յառաջարանին մասն վերջին, էջք 23-27 տպագր. Մխիթարեանց Վեհափկի 1862):

ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒԻ ՇԱՐԱԿԱՆ

ԹԱՂԱՄԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Պարզեւատուն ամենեցուն՝ այսօր խնդրի պարզեւս
'ի Պիղատոսէ, և արկողն զլոյս որպէս զօթոց՝ հաւանի
պատիլ 'ի Յովսեփայ:

Կենդանատուն ամենեցուն՝ այսօր դնի 'ի նոր գերեզ-
մանի: Եւ գանձն անմահութեան՝ կնքի մատանեաւն քա-
հանայից:

Արարածոց փրկութիւն Բրիստոս՝ այսօր եղաւ 'ի
նորափոր վիմի: Զոր օրհնեն զօրք երկնից երգով՝ պահ-
պանի 'ի զինուորացն:

Ս. ՄԵՍՐՈՊ

Զանապական զհոգեւոր զգանձն՝ յապականացու-
կենցաղս ծագեցի. այլ առ քեզ միայն պաղատիմ, բա-
րերար փրկիչ, խնայեա 'ի մեղուցեալ ծառայս:

Զցանկ հոգւոյ իմոյ քակտեցի և եղէ անբարունակ
որթ. այլ առ քեզ միայն պաղատիմ, բարերար փրկիչ,
խնայեա 'ի մեղուցեալ ծառայս:

Ոստաքանց եղէ ես որպէս զարմաւենի, պտղակո-
րոյս՝ որպէս ձիթենի, այլ անյիշաչար և անոխակալ փր-
կիչ, խնայեա 'ի մեղուցեալ ծառայս:

ՅԱՌԱԿԱՑՆ ՍՈՂՈՄՈՆԻ

ԵԱՌԱՋԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆԶԱՑՆ

ՊԼՈՒԽ ԼԱ.

Տզրբիլ՝ երեք դասերք էին սիրով սիրեցեալք, և
երեքին սոքա՝ ոչ յագեցուցին զնա. և չորրորդն ոչ
լցաւ ասել շատ: Դժոխք՝ և կորուստ՝ և սէր կանանց
և տարտարոսն: Եւ երկիր՝ ոչ յագի ջրով, և ջուր և
հուր՝ ոչ երբէք ասեն շատ: Ակն որ արհամարհէ զհայր,
և անարգէ զծերութիւն մօր, խլեսցեն զնա ագռաւք
ձորոց, և գէշ գէշ արասցեն զնա ձագք արծուեաց:
Երեք են՝ զորս անհնար է ինձ իմանալ, և զչորրորդն ոչ
ճանաչեմ: Զհետս արծուոյ թռուցելոյ, և զճանապարհս
օձի 'ի վերայ վիմի և զչաւիղս նաւի ընդ ծով գնացելոյ
և զճանապարհս առն երիտասարդի: Նոյնպիսի և ճանա-
պարհ կնոջ չնացողի, զի յորժամ գործէ ինչ՝ լուանայ և
ասէ, իմ չիք ինչ գործեալ: Երեք չարժի երկիր, և չոր-
րորդին ոչ կարէ հանդարտել: Եթէ ծառայ թագաւորես-
ցէ. և անմիտն՝ եթէ յագեցի հացիւ. և աղախին՝ եթէ
հանէ զտիկին իւր. և կին ատելի՝ եթէ դիպեցի առն
բարւոյ: Զորք են որ փոքր են յերկրի. և նոքա իմաստ-
նաբոյնք են քան զիմաստունս: Մըջիւն՝ որոյ ոչ գոյ

զօրութիւն, և պատրաստէ ամարայնոյ զկերակուր իւր: Եւ ճագար՝ ազգ անհզօր, որ արարին 'ի վէմս զգա-
դարս իւրեանց: Առանց թագաւորի է մարտիս, և զօ-
րաժողով լինի իբրեւ 'ի միովէ հրամանէ օրինօք: Եւ
սարդ՝ կռուեալ ձեռօք յորմ, որ դիւրին է առ որսալ,
բնակէ 'ի յարկս թագաւորաց: Երեք են որ պա՛րծ չըր-
ջին, և չորրորդն գեղեցի՛կ ձեմի. կորիւն առււծու հզօր
է քան զանասունս, որ ո՛չ զանգիտէ և ո՛չ թիկունս
դարձուցանէ յանասնոց. և աքաղաղ՝ որ չըջի 'ի մէջ
մարեաց սիգալով. և նոխաղ՝ առաջնորդ հօտի. և թա-
գաւոր՝ որ հպարտախօս լինի 'ի մէջ ազգաց: Եթէ զանձն
դիւրութեան աացես, և ձեռն 'ի բերան կռուով ձգիցես՝
անարգեսցիս: Կթեա՛ կաթն՝ և եղիցի իւղ. ապա թէ
կարի ձմիւսցես զպտկունսն, ելանէ արի՛ւն: Եւ եթէ
ձգեսցես զբանս, ելցեն դատաստանք և կռիւք:

Ա. ԹԱՐԳՄԱՆԻԶՔ

11

ՊԼՈՒԻ ԼՔ.

Փառք Աստուծոյ ծածկեն զբան. փառք թագաւո-
րի՝ պատուեն զհրամանս: Երկինք բարձունք և երկիր՝
խորին. սիրտ թագաւորի առանց քննելոյ: Փո՛րձ տե՛ս
զանկորձ արծաթոյ, և սրբելով սրբի ամենայն: Սատակեա՛
զամպարիշտս յերեսաց թագաւորի, և ուղղեսցի արդա-
րութեամբ ակօռ նորա: Մի՛ հպարտանար առաջի թա-
գաւորի, և մի՛ 'ի տեղիս մեծամեծաց մատչիր. զի լը-
ւիցէ քեզ՝ թէ ասիցէ ոք. 'ի վեր առ ի՛ս մատիր, քան
թէ կորանայցես առաջի հզօրի: Զոր տեսին աչք քո՝
խօսեա՛ց. մի՛ յանդուգն անկանիցիս 'ի մարտ, զի մի՛
յետոյ զզջանայցես: Յորժամ նախատիցէ զքեզ բարեկամ
քո, խո՛յս տուր՝ մի՛ արհամարհեր՝ գուցէ նախատիցէ
զքեզ բարեկամս. և թշնամութիւն և մարտ քո ոչ մեկ-
նիցի. այլ լինիցի քեզ հանգոյն մահու: Ծնորհք և բարե-
կամութիւն ազատք են. հաստատեա՛ զնոսա 'ի քեզ՝
զի մի՛ նախատ լինիցիս. և պահեա՛ զժամանակս քո
հաշտութեամբ: Ասկի խնձոր ընդ սարդիսն յեռեալ, այն-
պէ՛ս է խօսիլ զբանս իմաստունս:

Ա. ԹԱՐԳՄԱՆԻԶՔ

Շ Ա Ր Ա Կ Ա Ն

Որ արարեր զօրութեամբ զիմանալեացն աշխարհ
վերին. և 'ի նմա հաստատեցեր տնտես զպետս հրեղի-
նացն. օրհնեմք զանհասանելի զօրութիւնդ: Որ տիրա-

պէս մեծատունդ ստեղծեր երկրորդ աշխարհ զգալի. և 'ի դրախտն որ յադենի տնտես եղեալ զմարդն առաջին. օրհնեմք զանհասանելի զօրութիւնդ: Որ շինեցեր բարձրագոյն զեկեղեցի քո խորհրդեամբ, և 'ի նմա կարգեալ տնտես զքարոզս բանին ճշմարտութեան, օրհնեմք զանհասանելի զօրութիւնդ...:

Որ զտիրականա առ 'ի քէն կարգեալ տնտես բնութեան մերոյ, իմաստութեամբ զպարտիա եթող քոյոց պարտապանաց. թո՛ղ և զմեր դյանցանս ողորմութեամբդ քով Քրիստոս: Որ զպատմութեան առաջին զոր զգեցողցիք օծմամբ հոգւոյն, մերկացաք մեղօք ըստ նախահօրն պատրանաց, զգեցո՛ղ զնոյն վերստին ողորմութեամբդ քով Քրիստոս: Յաստուածային կայծակունս 'ի սրովբէիցն անհպելին. անմաքրապէս մերձեցաք գոլ պարտապան քում խորհրդոյն. չնորհեա զնոյն մաքրութեամբ 'ի թողութիւն մեղաց մերոց: Որ վառեցար 'ի յարիւոյն և ոչ կիզար ըստ մօրենւոյն. այլ ետուր զհացն կենաց կերակուր բանաւորաց. բարեխօսեա՛ առ Քրիստոս ջնջել զգիր մեղաց մերոց:

Ս. ՍԱՀԱԿ-ՄԵՍՐՈՊ

Դատաւոր արդարութեան հաստատեցեր 'ի մեզ զմիտս մեր, դատել զհոգի և զմարմին. արդարապէս դատմամբ ըստ օրինաց քոց Քրիստոս: Իսկ անիրաւ դատաւորին որ 'ի քաղաք բնութեան մերոյ, ոչ ունելով զերկիւղ քո սուրբ, և անպատկառ 'ի մարդկանէ, ոչ առնելով դատ զրկելոյն: Այլ անմահ սուրբ փեսայիդ այրի հոգի իմ պաղատի. ուսա՛ գիրաւունս քո իմում դատաւորիս, առնել ինձ դատաստան արդար ընդ ոսոխի մարմնոյ իմոյ:

ՆՈՅՆՔ

Դ. ԲԱՐՍԷԼԻ ՎԵՅՈՐԷԻՑՆ

«Երկիր, ասէ, աներեւոյթ էր և անպատրաստ»:

Դիտէք զի յորժամ ծովացեալ մօրացեալ կայցեն բազում ջուրք յանդաստանս, խափանիչ լինին բուսոյ ծննդեան երկրի: Ապա յայտ է թէ ջուրքն էին պատճառք երկրին չերեւելոյ, և անպատրաստն լինելոյ նորա՝ նոքին էին դարձեալ պատճառք: Պատրաստութիւն կազմութեան երկրի են բոյսքն, ազգի տղգի բազմատոհմ բողբոջք խոտոյ որովք զարդարին ձորք և հովիտք, և որ ճեմին ճոճին 'ի վերայ երեսաց երկրի 'ի չնչել քաղցրաշունչ հողմոյ. մարգք ծաղկաղարդք և դաշտք կանաչագեղք, արտք բուսարձակք և վիճակք պտղալիցք, լեռինք անտառախիտք և բլուրք պրակագեղք, ծառք վարսաւորք և տունկք հովանաւորք: Այս ամենայն զարդք երկրիս չեւ էին երեւեալ, մանաւանդ զի խաւարն եւս ունէր զամենայն երեսս անդնդոց: Զի ճառագայթք արեգական յորժամ անցանեն 'ի մէջ ջուրց, յայտ յանդիման ցուցանեն զքարինս և զազգի ազգի գոյնս որ 'ի ջուրս յոտակս 'ի ծանծաղուտ տեղիս, յորժամ կայցէ ոք գեր 'ի վերոյ և հայիցի 'ի ներքս. իսկ յորժամ խաւար միջին աղջամղին իցէ, ոչինչ երեւի՝ 'ի մէջ ջուրց:

«Եւ առաց Աստուած. Եղիցի լոյս և եղեւ լոյս»:
Այսու բարբառով փարատեցաւ պարզեցաւ խաւարն որ մածեալ ունէր զերեսս երկրի, և յայտնեցան ազգի ազգի գեղք նորա, Յայտ յանդիման երեւէր և օդն իւրով ցանկալի վայելչութեամբն, լուսաւորեալ պայծառացեալ ամենեւին 'ի քաղցրահայեաց լուսոյ ճառագայթից. քանզի տարածեաց արկ լոյսն զիւր բոցաճաճանչ ճառագայթոն

զմեծաճիգ երկայնատարած տարածիւք օդոյն, մինչեւ 'ի վերին եթերն և 'ի հաստատութիւն երկնից ձգեաց զտարածածս իւրոյ նշողազարդ լուսաւորութեանն: Գանգի բնութիւն լուսոյ նուրբ և երազ է, յանկարծածագ և վաղահաս, և չիք ինչ ա՛յլ երազութիւն և ոչ ական թօթափել որ զուգեացի երազածագ բնութեան նորա:

Տեսցուք թէ զի՛նչ իցէ մեկնութիւն հաստատութեան: Անուն հաստատութեան, ըստ սովորութեան բանից գրոց, ինչ մի սերտ և հաստատուն՝ որ չիցէ խիստ՝ յայտ առնէ: Իսկ արտաքինքն զլի ինչ և սեղմ՝ որ ունիցի լայնութիւն և խորութիւն և բարձրութիւն՝ անուանեն հաստատութիւն: Բայց ունի հաստատութիւն և օդ, զի թէպէտ և լոյծ և մեղկ բնութիւն է նա, և ոչ ունի սեղմութիւն և խստութիւն, կարէ 'ի վեր ունել զամպս որ կուտակեալ դիզանան 'ի վերայ նորա: Ապա ըստ գրոց մտաց՝ ինչ մի հաստատուն է օդ, և 'ի վերայ նորա կայ լոյծ և խաղաց բնութիւն ջուրց, ոչ թէ, որպէս ումանք կարծեցին, պաղեցան ջուրքն փոխել 'ի խստութիւն, որպէս զվանականէ ասեն թէ 'ի ջուրց՝ որ պաղեալ խրստանան մեծաւ հաստատուն կցուածով՝ գայ 'ի կերպարանս ականց պատուականաց, ըստ նմանութեան պաղպաղակի. քանզի և նա բնութիւն լուսաւոր է պայծառագեղ ըստ լուսաւորութեան և սրբութեան օդոյ և ջրոյ:

Թարգմանութիւն Ա. Թարգմանչացն՝ հաւանաբար և Եզնրկայ:

Ե Ո Ր

ԳԼՈՒԽ ԼԳ.

Արկեալ անդրէն Յորայ ասէ. Յո՞ մօտիցիս, կամ ո՞ւմ օգնական լինելոց իցես. ո՞չ ապաքէն այնմ որոյ բազում է զօրութիւն, և որոյ հզօր է բազուկ իւր: Ընդ ո՞ւմ խորհրդակից լինիցիս. ո՞չ ընդ այնմ որոյ ամենայն իմաստութիւն է. զո՞յր զհետ երթիցես, եթէ ոչ որոյ մեծ է զօրութիւն: Ո՞ւմ պատմեցեր բան, և ո՞յր շունչ ել 'ի քէն:

Միթէ սկայք ծնանիցի՞ն 'ի ներքուստ ջրոյ, և 'ի դրացեաց նորա: Մերկ են դժոխք առաջի նորա, և չիք զգեստ կորստեան: Զգեաց զհիւսիսի գոչընչիւ. կախեաց զերկիր 'ի վերայ ոչընչի: Ծրարէ զջուրս յամպս իւր, և ոչ պատառեցաւ մէգ 'ի ներքոյ նորա: Որ ունի զերեսս աթոռոյ, թուռցանէ զնովաւ զմէգ իւր: Հրամանս պատեաց զերեսօք ջրոյ մինչ 'ի վախճան լուսոյ ընդ խաւարի: Սիւնք երկնից թռեան և զարհուրեցան 'ի սաստէ նորա: Զօրութեամբ հանդարտեցոյց զծով, իմաստութեամբ նորա տարածեալ է համատարածն: Աղիւք երկնից սարսեցին 'ի նմանէ. հրամանաւ իւրով սպան զվիշապն ապստամբ: Ահա այս է մասն ճանապարհի նորա և տակաւին զչիթս բանից նորա լուիցաք հովաւ. զգօրութիւն որոտման նորա ո՞ գիտէ յորժամ առնիցէ:

Ա. ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԳ

ՅԱԿՈԲ ՆԱՀԱՊԵՏ ՕՐՀՆԷ 'Ի ԺԱՄ

ՄԱՀՈՒՆ ԶՈՐԴԻՍՆ ԻՒՐ ՄԱՐԳԱՐԷՈՒԹԵԱՄԲ

Կոչեաց Յակոբ զորդին իւր և ասէ. Ժողովեցարուք, զի պատմեցից ձեզ ինչ որ պատահիցէ ձեզ 'ի վախճանի աւուրց: Ժողովեցարուք եւ լուարուք, որդիք Յակոբայ, լուարուք Իսրայէլի հօր ձերում:

Ինուբէն, անդրանի'կ եմ, դու զօրութիւն իմ եւ սկիզբն որդւոց իմոց, խստութեամբ գնացեր եւ խստութեամբ յանդգնութեամբ թշնամանցեր: Իբրեւ զՂուր մի' եռացիս...

Շմաւոն եւ Ղեւի եղբարք՝ կատարեցին զանիրաւութիւն 'ի կամաց իւրեանց: Ի խորհուրդս նոցա մի' մտցէ անձն իմ, եւ 'ի ժողովս նոցա ոչ հաճեցին միտք իմ, զի սրտմտութեամբ իւրեանց սպանին զարս, եւ ցանկութեամբ իւրեանց կարթակոտոր արարին զցուլս: Անիծեալ սրտմտութիւն նոցա. զի յանդուգն էր. եւ ռխութիւն նոցա, զի խիստ էր. բաժանեցից զնոսա 'ի մէջ Յակոբայ, և ցրուեցից զնոսա 'ի մէջ Իսրայէլի:

Յուդա', զքեզ օրհնեցեն եղբարք քո. ձեռք քո 'ի վերայ թիկանց թշնամեաց քոց. երկիր պագցեն քեզ որդիք հօր քո: Կորի'ւն առիւծու, Յուդա', 'ի շառաւիղէ ելեր, որդեա'կ իմ, ելեր բազմեցար, ննջեցեր իբրեւ զառիւծ և իբրեւ զկորիւն առիւծու. ո՞ յարուցանէ զնա: Մի' պակասեցէ իշխան 'ի Յուդայ, և մի' պետ

յերանաց նորա, մինչեւ եկեացեն նմա հանդերձեալքն, և նա է ակնկալութիւն հեթանոսաց: Կապեցէ զորթոյ գյաւանակ իւր, և զգնդակէն՝ գյաւանակ իշոյն. լուսացէ գինւով զպատմութեան իւր, և արեամբ խաղողոյ զհանդերձս իւր: Զուարթագին են աչք նորա 'ի գինւոյ և սպիտակ ատամունք իւր քան զկաթն:

Զարուզոն յեղերս ծովու բնակեցէ, և ինքն նաւահանգիստ նաւաց, և ձգեցցի մինչեւ 'ի Սիդոն:

Իսաքար բարւոյ ցանկացաւ, հանգուցեալ 'ի մէջ վիճակաց: Տեսեալ զհանգիստն զի գեղեցիկ էր, և զերկիրն զի պարարտ էր, եդ զուս իւր յաշխատել, և եղեւ այր արդիւնարար:

Դան դատեցէ զժողովուրդ իւր իբրեւ զմի այր 'ի մէջ Իսրայէլի: Եւ եղիցի Դան օձ դարանակալ 'ի ճանապարհի, հարկանել զգարչապար երիվարի, և ընկենուլ զհեծեալն յետս: Եւ մնալ փրկութեան Տեառն: Գաղհինի ելցէ, և ինքն ելցէ հինիւ զհետ նոցա:

Ասերայ պարարտ հաց իւր, և ինքն տացէ կերակուր իշխանաց:

Նեփթաղիմ ծառ բարձրացեալ, աճեցուցանել արմատօք, զգեցուցանել արմտօք զգեղեցկութիւն:

Որդեա'կ աճեցեալ, Յովսէփ, որդեա'կ աճեցեալ նախանձելի, որդեա'կ իմ մատաղ, առ իս դարձիր: Զոր բանասարկուք բամբասէին և դատափետ առնէին, և ուխանային ընդ նմա արք աղեղանց: Եւ փշրեցան զօրութեամբ աղեղունք իւրեանց, և լուծան ջիղք բազկաց նոցա ձեռամբ հզօրին Յակոբայ, անտի որ զօրացոյց զԻսրայէլ, յԱստուծոյ հօրն քո, և օգնեաց քեզ Աստուած իմ, և օրհնեաց զքեզ օրհնութիւն երկնից 'ի վերուսա, և զօրհնութիւն երկրի՝ լի ամենայնիւ վասն

օրհնութեանց ստեանց և արգանդի: Օրհնութեանց հօր քո և մօր քո, որ զօրացան քան զօրհնութիւնս լերանց մշտնջենաւորաց, և քան զօրհնութիւնս բլրոց յախտեանականաց, եղիցի 'ի վերայ գլխոյ Յովսեփայ, և 'ի վերայ գլխոյ եղբարցն որոց առաջնորդեաց:

Բենիամին գալ յափշտակող, զայգունն դեռես ուտիցէ, և առ երեկս բաշխիցէ կերակուրս:

Ամենեքեան սոքա որդիք Յակոբայ՝ ազգք երկոտասան. և այս է զոր խօսեցաւ ընդ նոսա հայրն իւրեանց, և օրհնեաց զնոսա. իւրաքանչիւր ըստ օրհնութեան իւրում օրհնեաց զնոսա: Եւ պատուիրեաց նոցա և ասէ ցնոսա. Ես յաւելում առ ժողովուրդ իմ. թաղեցէք զիս ընդ հարս իմ յայրի անդ որ է յազարակին Եփրոնի Բեւտացոց: Յայրին որ յանդի անդ է, 'ի կրրկնում, յանգիման Մամբրէի յերկրին Բանանացոց՝ զոր ստացաւ Աբրահամ զայրն յԵփրոնէ Բեւտացոյ 'ի ստացուածս շիրմի: Անդ թաղեցին զԱբրահամ և զՍառա զկին նորա. անդ թաղեցին զԻսահակ և զՌեբեկա կին նորա, անդ թաղեցին զԼիա. 'ի ստացուածի ազարակին և այրին որ է 'ի նմա առ 'ի յորդոցն Բեւտաց: Եւ դադարեաց Յակոբ 'ի պատուիրելոյ որդւոցն իւրոյ, և առեալ զոսս իւր անդրէն 'ի մահիձան՝ պակասեաց, և յաւելաւ առ ժողովուրդ իւր: (Ծննդոց ԽԹ.)

ԹԱՐԳՄ. Ս. ՍԱՀԱԿ-ՄԵՍՐՈՊՈՅ

ԱՌ ԲԱՆԱՍԷՐՍ

Այս առաջին մասին ու հատորին, որ մեծ մասով ցայսօր անկոխ 'ի սկզբանէ (ծագումէ) մը խմբագրեցաւ ըստ կարի իմաստասիրօրէն՝ ժամանակիս ու բարձրագոյն վարժարանաց արդեան պահանջին խելամտական համեմատութեամբ, իբրեւ շարունակութիւն կրնան գործածուիլ առ այժմ Հ. Գարեգին Զարբանէլեանի Հայ հին դպրութեան ընդարձակ Պատմութիւնն և Ամեն. Տ. Եղիշէ Դուրեան Սրբաղան պատրիարքի՝ երիտասարդ վարդապետութեանն յօրինած միջնաչափ Պատմութիւնն հայ մատենագրութեան:

Հայ գրականութեան՝ մանաւանդ հինին՝ պատմութեան վրայ գրած են, 'ի մէջ այլոց, Հ. Սուքիաս Սումալ, Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, Եղ. Տիւրբիէ, Լը Վայեան տը Յլօրիվալ, Լընորման, Մկրտիչ Էմինեան՝ Ռուսահայ, Պրոֆ. Հ. Գէլցեր (համառօտ պատմութիւն Հայոց), Հ. Յակոբոս Տաշեան՝ ընդարձակ նշանաւոր գործով մը, որու ապագրութիւնը գեռ չէ աւարտած, Խալաթեան, Մելքիսեդեկ եպիսկոպոս Մուրատեան (պատմ. Հայ Եկեղեցւոյ), Տօքթ. Թովհեան (ձեռագիր), Վ. Փափազեան:

1888ի Արմաշի վերանորոգեալ վանքին նախկին վարդապետներն ալ՝ ունին ձեռագիր ընդարձակ աշխատութիւններ պատրաստուած իբրեւ քեզ, Ս. Լուսաւորիչի, Եղիշէի, Խորենացիի, Նարեկացիի և այլոց վրայ առանձնախօսարար:

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՐԵԻՈՐ

		ՎՐԻՊԱԿՔ	ՈՒՂՂԵԱԼՔ
18	15	համացուլուած	համաձուլուած
20	14	Առմենիս	Առմենիա
28	5	մինչեւ,	մինչեւ
42	5	Արգուանի	Արգաւանի
46	28	բանախլսողին	բանախլսողին
47	15	կը կոչուի,	կը կոչուին :
50	16	գօլ	գոլ
59	27	զամոաց	զամոց
62	3	երբեմն միջագետացի	
63	26	ընթերցեր	ընթերցիր
71	16	որդւոյ Մանա-	որդւոյ Մանուկայ) :
		վայ) :	
74	25	Տիւփիսլ	Տիւփիւի
75	10	Դրդ	Դրդ
76	2	ՄՈՒՏՔԻ ԶՈՐ-	ՄՈՒՏՔ Ի ԶՈՐՐՈՐԴ ԴԱՐՆ
		ՐՈՐԴ ԴԱՐՆ	
77	1	Զորորդ դարուն	Երրորդ և Զորորդ դարուն
78	9	հատակառարներն	հատակառարներն
80	11	տոհմին .	տոհմին :
87	16	Դրդ և Երդ	Դրդ և Դրդ
89	11	յանագէտներ	յունագէտներ
98	2	փաւոսոս	փաւոսոս
100	2	Փարպեցւոյն	Փարպեցւոյն
105	3	ամբողջապէս	ամբողջապէս
106	2	Զաղա	Զաղա
106	28	500	50
109	25	439	440
110	8	կը ողարանէ	կը սղարանէ
119	12	Վրայր	Վրայր

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ԳՈՐԾԵՐԸ

Ա. ՀՈՒԳՈՆԻ ՓՈՍԿՈՒՄԱՅ և Իպ. Պինդեմոնտի	Ղրց.
Տաղք գերեզմանականք (սպառած).	5
Բ. ԿԵՆՑԱՂ Կամ Ղաստիարակութիւն Հերպէրդ	
Սըէնսորրի.	10
Գ. ԱԼԷԼՈՒԻՍ. Իննեակ Իմաստասիրական Ա.	
տպագր. (սպառած).	5
Դ. ՀԻՆ ՕՐԵՐ ՈՒ ԱՅԴ ՕՐԵՐՈՒ ՄԵԾԱՏՈՒՆԻՔ Ա.	
տպագր. (սպառած).	5
Ե. ԱԼԷԼՈՒԻՍ ՅԵՐՈՒՍԱՂԷՄ Կուրազրական . . .	10
Զ. ՀԻՆ ՕՐԵՐ, Պուէտ Խաչատուր Միսաք . . .	7 1/2
Է. 1907 ԴԱՐ և Յովհ. Պրուսացի Տէրոյենց . . .	12 1/2
Ը. ՍՏՈՒԵՐԲ ՀԻՆ ԴԷՄՔԵՐՈՒ տաննեակ . . .	5
Թ. ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ Թուրքահայոց . . .	12 1/2
Ժ. ԱԼԷԼՈՒԻՍ տաննեակ Իմաստասիրական . . .	7 1/2
ԺԱ. ՄՍՄԱԿԱՆ ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ՄԵԾԱՏՈՒՆՆԵՐՈՒ. . .	10
ԺԲ. ԻՍԼԱՄ. ՄԱՐԳԱՐԷՆ ՄԱՀՄԷՏ Թ. Քարլայի . .	5
ԺԳ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ Մասն Ա. .	7
ԺԴ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՐԲԱՀԱՅՈՑ 19րդ դարու	
ի' բաժանորդագրութեան 700 էջի չափ . . .	30

Կը ծախուին Կ. Պոլիսի և Բերայի գրավաճառներուն քով
 և Կ. Պոլիս Զաքարիա Մեծ-Նոր խան վերնայարկ թիւ 53.
 ԲՆ. ԵՆ. և ՇՐ. օրերը, 5 է աւելի կանխիկ գնողին 250/0
 զեղչ:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0432447

64.680

